

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни
мувофиқлаштириш қўмитаси

Оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик назорати

«Akademiya»

Тошкент-2013

УЎК: 321.7(575.1)

КБК: 76.0

О-55

Оммавий ахборот воситалари
Толорчи

А.Жалилов, А.Бегматов, У.Муҳаммадиев, Н.Бектемирова, Э.Хўжаниёзова, А.Қамбаров; Оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик назорати. Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси. -Т: Akademiya 2013, - 125 б.

ISBN 978-9943-368-60-6

УЎК: 321.7(575.1)

КБК: 76.0

Тақризчилар:

Қ.А. Жўраев – сиёсий фанлар доктори.
С.Т. Саидолимов – сиёсий фанлар доктори.

Оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик назорати мавзуси мамлакатимиз раҳбари томонидан 2010 йил 12 ноябрда эълон қилинган концепцияда илгари сурилган «Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Қонун ташаббуси асосида тилга олинди. Мазкур монографияда фуқаролик жамияти барпо этишда жамоатчилик назоратининг ўрни миллий анъаналар ва назарий тадқиқотлар негизида таҳлил этилади. Дастлаб оммавий ахборот воситалари ҳодисаси назарий қарашлар негизида ўрганилиб, қиёслаш баробарида жамоатчилик назоратини амалга оширишда давлат сиёсатининг такомиллига эътибор қаратилади.

Монография талабалар, магистрант, аспирант ҳамда умумтаълим мактаблари ўқитувчилари учун мўлжалланган.

ID 42144
2 g1

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston MK

2013/148

11902

ISBN 978-9943-368-60-6

© «Akademiya», Тошкент, 2013.

Сўз боши

Жамоатчилик назоратини амалга ошириш Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришнинг шартларидан бири ҳисобланади. Демократик тараққиёт нуқтаи назаридан жамоатчилик назоратини амалга оширишда оммавий ахборот воситаларининг роли ва ўрни беқиёс. Модомики, оммавий ахборот воситалари жамиятда кечаётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотларни ақс эттирар экан, телевидение, радио ва газеталар уларга нафақат баҳо беради, балки қайсидир маънода халқнинг ҳукмига ҳавола этади. Оммавий ахборот воситалари баъзи муаммолар ва ҳодисалар борасида мунтазам чиқишлар уюштирган ҳолда, уларни умумхалқ муҳокамасига олиб чиқади. Турли можароли масалалар, долзарб муаммоларни ечиш борасида ижтимоий бирликни уюштирган ҳолда, муаммони келтириб чиқарган омилларга барҳам беришга ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, оммавий ахборот воситалари ўз чиқишлари муаммога сабаб бўлган субъектларга қарши ижтимоий фикрни шакллантириб, уларни муаммони бартарафга этишга чорлайди.

Бундан ташқари, фуқаролар ҳам мавзу юзасидан ўз фикрларини мактублар, интервьюлар, мақолалар орқали ифода этишади. Кўпинча оммавий ахборот воситалари у ёки бу муаммонинг долзарблигини намоён этишда, уни бартараф этишга қаратилган умумманфаатни шакллантириш мақсадида, мамлакатдаги таниқли давлат арбоблари, олимлар, мутахассисларни жалб этади. Нати-

жада, баъзи умуммиллий аҳамиятга эга бўлган масалаларни бартараф этиш жараёнида ижтимоий бирликка асос яратилади. Бу эса ҳар қандай жамиятда жамоатчилик назоратининг қонуниятли асослари мавжудлигидан далолат беради. Айни вақтда, гарчи юқорида қайд этилган намуналар жамоатчилик назорати ёки оммавий ахборот воситалари ёрдамида жамоатчилик назоратини тўлақонли акс эттирмаса-да, бундай мулоқот жамоатчилик назоратининг самарали механизми эканидан далолат беради.

Фуқаролик жамияти барпо этишни ўз олдига мақсад қилган ҳар қандай жамият инсон ҳуқуқларини таъминлаш, демократик ислоҳотларни амалга ошириш, ижтимоий шериклик ҳамда жамоатчилик назоратини амалга ошириш йўлида ҳаракат қилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрда эълон қилинган "Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси"нинг учинчи бўлими бевосита ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, унда давлатимиз раҳбари оммавий ахборот воситалари томонидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш борасида алоҳида таклифни илгари суради. Жумладан, Концепцияда оммавий ахборот воситаларининг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик ва парламент назоратини таъминлаш, ҳокимият ва жамоатчилик ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатиш борасидаги ролини кучайтиришга қаратилган самарали ҳуқуқий механизмларни яратиш мақсадида "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги, "Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида"ги ва бошқа бир қатор қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилди.

Бунда, хусусан, давлат ва жамоат бирлашмалари ахборот хизматлари, медиа-тузилмалар ишини фаоллаштириш бўйича кенг кўламли чора-тадбирларни амалга

ошириш лозим. Оммавий ахборот воситаларининг ахборот олиш юзасидан мурожаатларини кўриб чиқиш муддатларини қисқартириш, ахборот олиш соҳасидаги қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик ва мансабдор шахсларнинг маъмурий жавобгарлигини кучайтиришга қаратилган чора-тадбирларнинг ҳуқуқий механизмлари устида иш олиб бориш зарур.

Шу билан бирга, сиёсий модернизация жараёнида тобора муҳим аҳамият касб этиб бораётган замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан давлат ва жамият бошқаруви тизимида кенг фойдаланиш лозим. Бундан ташқари, Концепциянинг бешинчи бўлими "Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш"га бағишланган бўлиб, унда мамлакатимиз раҳбари томонидан фуқаролик жамияти қуришнинг концептуал асослари атрофлича таҳлил этилган. Мустақиллик даврида фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари яратилиши билан бирга, янги қонунлар ҳам тақлиф этилди. Жумладан, фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш, амалга оширилаётган ислохотларнинг очиқ-ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлаш, уларнинг ролини кучайтириш мақсадида "Ижтимоий шериклик тўғрисида"ги Қонун муҳим аҳамият касб этади. Бу қонунда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакат турли ижтимоий қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштиришни кўзда тутилиши даркор.

Бундан ташқари, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган "Ўзбекистон Респуб-

ликасида жамоатчилик назорати тўғрисида"ги Қонун ҳам илгари сурилди. Қонунда жамоатчилик назоратининг турлари, шакллари ва субъектлари, назорат предмети, уни амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари, шунингдек, мазкур соҳада амалдаги қонун ҳужжатларини ижро этмаганлиги учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги назарда тутилиши зарурлиги таъкидланган.

Шу билан бирга, Концепцияда инсон ҳуқуқлари соҳасида миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш ғояси ҳам илгари сурилган. Ушбу дастур, энг аввало, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат органлари томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, жамиятда инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятни шакллантириш каби бошқа соҳаларга оид қонунларга риоя этилиши устидан жамоатчилик мониторингини олиб боришга қаратилган чора-тадбирларни ўзида мужассам этиши керак.

Мамлакат раҳбари томонидан илгари сурилган қонун ташаббуслари нуқтаи назаридан оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик назоратини ўрнатиш жараёнидаги муҳим аҳамиятини ҳисобга олиб, мазкур монографияда бу борада амалга оширилаётган давлат сиёсати тадқиқ этилади.

А.А. Абдувахитов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси ректори

Кириш

Бугунги кунда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг муҳим омилларидан бири бўлган жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий асоси яратилмоқда. Ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назорати борасида қонун ташаббуси илгари сурилгандан буён ҳар икки қонуннинг лойиҳаси яратилди. Ижтимоий-сиёсий жараёнларга дахлдор бўлган барча давлат органлари ва идоралар, ўқув муассасалари, оммавий ахборот воситалари, илмий ва таҳлилий марказлар мазкур қонунлар лойиҳаларини тайёрлашда ўз қимматли фикрлари билан иштирок этдилар. Қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда хориж тажрибаси ҳам ўрганилди ва ҳисобга олинди.

Айни вақтда, илмий жамоатчиликнинг бу ҳодисаларга чуқур ёндашган ҳолда ўз муносабатини билдириши айни муддаодир. Зеро, қонун қабул қилингандан кейин мазкур ҳодисалар жамият томонидан қабул қилиниши, улар ҳаётда ўз ифодасини топиши даркор. Бунинг учун эса, фақатгина қонун қабул қилишнинг ўзи етарли эмас, албатта. Қолаверса, бундан кейин жамоатчилик назорати ҳамда ижтимоий шериклик олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқув дастурларидан ўрин олиши табиий. Шундай экан, олимлар, тадқиқотчилар ва мутахассислар ўз чиқишлари, мақола ва китоблари билан жамоатчилигимизга жамоатчилик назорати ва ижтимоий шерикликнинг илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатларини очиб

бериши, уларни ҳаётга татбиқ этишининг усул ва воситаларини атрофлича ёритиб беришлари зарур.

Ўзбекистон тарихида мавжуд бўлган жамоатчилик назорати ва ижтимоий шериклик бугунги кундаги бозор муносабатлари шароитида ўзгача талқин ва тавсиф қилишни талаб этади. Чунки, бизнинг минтақамизда қадимги даврларда мавжуд бўлган анъанавий жамоатчилик назорати ва ижтимоий шериклик ўз мазмун-моҳиятига кўра анча содда бўлган ижтимоий-иқтисодий формацияни ифода этган. Бугунги тараққиётимиз жаҳон ҳамжамиятининг ривожланган мамлакатлари билан тенглашаётган бир пайтда, фуқаролик жамиятига оид ҳодиса ва жараёнлар янги давр тақозосига кўра, таҳлил ва талқин этилиши мақсадга мувофиқ.

Жамоатчилик назорати ва оммавий ахборот воситаларини таҳлил этишга бағишланган мазкур монография Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси "Фуқаролик жамияти асослари" кафедрасида фаолият олиб бораётган олимлар ва мутахассисларнинг илмий ижоди маҳсулидир. У мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этишга бел боғлаган олимлар, тадқиқотчилар, талабалар ҳамда соҳа мутахассислари фаолиятида қўл келишига умидвормиз.

Жамоатчилик назоратига назарий ёндашув

Ахтам Жалилов,
сиёсий фанлар доктори

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этилаётган бугунги кунда жамоатчилик назоратининг ўрни ниҳоятда юксаклиги туфайли Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ташаббуси илгари сурилди. Бу ташаббус, аввало, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг янги босқичига қадам қўйганлиги, фуқаролик жамиятини ривожлантириш заруратидан келиб чиққанлигини қайд этиш лозим.

Маълумки, жамият манфаатларини эътибордан четда қолдириш, баъзи ҳолларда ўз ваколатларини суистеъмол қилиш давлат органларига хос бўлиб, улар аксарият ҳолларда ўз ҳокимиятини халқ билан баҳам кўрмасликни маъқул кўради. Бундай салбий ҳолатнинг узлуксиз давом этиши давлат институтининг асл моҳиятига путур етказади ва у бажарадиган ижтимоий вазифаларнинг ўзгаришига олиб келади. Оқибатда, ҳокимиятни чеклаш, яъни уни назорат қилишга зарурат туғилади.

Давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ижтимоий фаоллик билан боғлиқ. Фуқароларнинг ижтимоий жараёнларда иштирок этишининг табиий ва сунъий омиллари мавжуд. Инсон ижтимоийлашув жараёнини бошидан кечиран экан, унда табиий равишда сиёсий жараёнларда иштирок этишга иштиёқ вужудга келади. Жамиятдаги муаммоларнинг кўпайиши эса, ижтимоий фаол фу-

қароларни янада дадил бўлишга ундайди, кундалик муаммоларни бартараф этган ҳолда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларга эътибор қаратишга жалб этади. Давлат етакчилигида “юқоридан”, халқ вакиллари иштирокисиз амалга ошириладиган демократлаштириш ҳаммаша ҳам жамият манфаатларини ифодаламайди. Бундай амалиёт салбий оқибатларга, жумладан, фуқароларнинг инертлашувига, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ англамаслик, ижтимоий ҳаётда юзага келадиган муаммоларга қарши курашиш кўникмасининг шаклланмаслигига олиб келади. Давлат — жамият муносабатларида юзага келадиган бундай мураккабликларни бартараф этишнинг самарали институтларидан бири бўлган жамоатчилик назорати илмий-назарий ёндашувни талаб этади.

Ўзбекистон шароитида жамоатчилик назоратининг ўзига хос тарихий илдизлари мавжуд бўлиб, унда маҳалланинг роли ниҳоятда муҳим бўлган. Жумладан, ижтимоийлик устувор бўлган жамиятлар қаторида ўзбек маҳалласи шароитида ҳам жамоанинг ҳар бир аъзоси томонидан амалга оширилган хатти-ҳаракатга тезкорлик билан ижтимоий баҳо берилган. Маҳалла ҳаётига таъсир кўрсатувчи инсон фаолияти билан боғлиқ ҳар қандай ҳодисага жамият аъзолари томонидан ижобий ёки салбий муносабат билдирилган.

Ўзбек жамиятида қадимдан ўта самарали жамоатчилик назорати бўлганлигининг ўзига хос далиллари мавжуд. Бундай шарт-шароит қуйидаги омиллар таъсирида юзага келади. Биринчидан, миллий қадриятларнинг кучлилиги жамиятда горизонтал назоратни таъминлаб берган. Инсоф, диёнат сингари қадриятлар ўзбек жамиятида ҳанузгача кучли таъсирга эга бўлган қадриятлар қаторидадир. Жамият аъзоларига, ўз яқинларига нисбатан қилинган ҳар қандай салбий муносабат, адолатсизликка юқорида қайд этилган ана шу қадриятлар орқали баҳо берилган. Натижада, жамиятда ўзига хос ижтимоий назорат тизими шаклланган.

Иккинчидан, давлат ҳокимиятидаги мансабдор шахслар ва жамият ўртасидаги муносабатларда диний қадриятлар, иймон-эътиқодга бўлган алоҳида ҳурмат муҳим ўрин эгаллаган. Ҳокимият вакилларининг хатти-ҳаракатига халқ ана шу нуқтаи назардан баҳо берган. Давлат мансабдор шахслари эса оқсоқоллар ёрдамида халқ кайфиятини доимо ўрганган ва ўз хатти-ҳаракатларини шунга мос равишда мувофиқлаштириб турган. Бошқача айтганда, гарчи қадимда ташкилий жиҳатдан бугунги мазмундаги жамоат ташкилотлари бўлмаса-да, ўзига хос жамоатчилик назорати институти мавжуд бўлиб, у халқ орасидаги иқтисодий салоҳиятга эга бўлган шахслар, диний уламолар, миллий етакчилар, олимлар воситасида амалга оширилган.

Учинчидан, ўзбек жамиятида жамоатчилик назоратининг ўзига хос тарихий институти ҳам мавжуд бўлиб, унинг бирламчи фаолияти гарчи умумий овқатланиш ёки кўнгил ёзишга қаратилган бўлса-да, аслида у ижтимоий назорат вазифасини ҳам бажарган. Аниқроқ айтганда, оммавий ахборот воситалари ривожланмаган даврларда маҳалла марказларида жойлашган гузарлар ёки чойхоналар қайсидир маънода жамоатчилик назорати институти ролини бажарган. Халқнинг турли қатламларидан иборат бундай институтларда жадал ахборот алмашинуви билан бир қаторда, маҳаллада рўй берган адолатсизлик, ислохотлар, оммавий маросимлар, ҳашарлар, солиқлар, ижтимоий иллатлар, ҳокимият билан муносабатлар сингари муҳим масалалар очиқ муҳокама қилинган. Рўй берган салбий ҳодисалар қораланган, турли муаммоларни ҳал этиш юзасидан чиқарилган қарорлар халқ ҳукмига қўйилган, ижобий ишлар эса, аксинча, қўллаб-қувватланган. Бу ерда қабул қилинган қарорлар халқ етакчилари воситасида давлат органларига етказилган ва тегишли ислохотларга замин тайёрлаган.

Албатта, жойларда амалга оширилган жамоатчилик назорати маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, бу институт ор-

қали умуммиллий миқёсдаги жамоатчилик назоратини амалга ошириш мураккаб жараён. Зеро, бугунги кунда бозор муносабатлари жадал ривожланаётган бир шароитда ижтимоий муносабатлар мураккаб тус олиб, ўзгача қонуниятлар асосида амалга оширилаётганини қайд этиш зарур. Бундай шароитда жамоатчилик назоратининг замонавий шакллари самарали ҳисобланади.

Энди мазкур ҳодисага илмий ёндашган ҳолда берилган таърифларга эътибор қаратиш ўринли. “Жамоатчилик назорати” тушунчаси Ўзбекистонда нашр этилаётган баъзи илмий адабиётлар ҳамда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда умумий тарзда учрамоқда. Шунга қарамай, бевосита жамоатчилик назоратининг илмий-назарий асослари, унинг таърифи, ушбу тушунча назарий ёндашув асосида атрофлича ёритилган илмий мақолалар, адабиётларни учратиш қийин. Илмий адабиётларга назар ташланса, жамоатчилик назоратининг у ёки бу кўриниши назарий ёки эмпирик жиҳатдан таҳлил этилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ғарб олимларининг қарашларида жамоатчилик назорати аксарият ҳолларда бирор-бир соҳада амалга ошириладиган назоратни англатади. Жумладан, америкалик социолог Травис Хирски (Travis Hirschi) жамоатчилик назоратини, асосан, жиноятчиликнинг олдини олиш ва унга қарши кураш нуқтаи назаридан талқин қилади. Унга кўра, ижтимоий сўровлар жамоатчилик назоратини шакллантиради ва аксилижтимоий характерга эга бўлган хатти-ҳаракатларни тартибга солади.

Бошқа бир америкалик социолог Чарльз Кулей (Charles Horton Cooley) ҳам мазкур фикрни давом эттирган ҳолда, жамиятдаги иллатларни бартараф этишда жамоатчилик назорати муҳим ўрин тутиши, мавжуд ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда у самарали хизмат қилишини таъ-

Hirschi, T. Causes of delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. 2002.

кидлайди. Бу ҳодиса жамиятда ўзига хос рақобат муҳитини вужудга келтириши билан бирга, ўзига хос тарзда ижтимоий виждонни шакллантиришга ҳам хизмат қилади.² Айни вақтда, жамоатчилик назоратини амалга оширишда давлатнинг роли ҳам жуда муҳимлигини эсда тутиш лозим. Гарчи асосий назорат объекти давлат бўлишига қарамасдан, давлат умуммиллий манфаат нуқтаи назаридан жамоатчилик назоратига йўл бермаса, унинг самара бериши қийин. Қудратли миллий етакчилар раҳбарлик қилаётган баъзи мамлакатларда жамоатчилик назоратининг самарадорлигини таъминлайдиган омил айнан давлат раҳбаридир. Бу борада америкалик антрополог Рут Бенедикт (Ruth Benedict) шундай ёзади: “Якуний жамоатчилик назоратини кишиларнинг ўзларига ташлаб қўйишнинг ўзи кишиларга эркин ҳаёт кечиришлари учун кафолат бўла олмайди. Ўзларини эркин, демократик жамиятда ҳис этаётган, аммо кучли етакчи ёки қиролга эга бўлган жамиятлар барча фуқаролар учун умумий бўлган баъзи эркинликларни кафолатлашдек умумий хусусиятга эга”.³

Ғарб олимларининг бошқа таърифларида жамоатчилик назорати ижтимоий ҳамкорликнинг асосий воситаси ҳисобланади. У ижтимоий вазиятни барқарорлаштириш учун хулқ-атвор, инсонлараро муносабатлар ва тартиб-интизомни назорат қилади.

Ҳар бир киши жамиятда яшар экан, мавжуд қоидалар ва қадриятларга бўйсуниб, меъёрларга амал қилишга мажбур. Айнан ана шу меъёрларнинг амал қилиши учун жамоатчилик назорати зарур, бу ижтимоийлашувни келтириб чиқариб, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштиради ва жамиятда бирликни юзага келтиришга хизмат қилади. Жамиятда меъёрларнинг амал қилиши унинг аъзолари томонидан қабул қилинганлигини англатади. Уларга

² Dictionary.Reference.Com

³ Benedict, R. /An Anthropologist at Work. Part 4, (1959). From a paper «Primitive Freedom, written in 1942.

амал қилмаганларни жамоатчилик назорати аниқлайди ва жавобгарликка тортади.¹

Мумтоз сиёсатшунослардан Ж.Ж.Руссонинг тадқиқот-ларига асосланганда, давлат ва жамият ўртасидаги назорат фақатгина ўзаро келишув асосида амалга оширилиши мумкин. Унга кўра, “жамиятда ижтимоий бирликнинг шундай шаклини топиш керакки, у ҳар бир аъзонинг шахси ҳамда мулкани чегаралаш ва ҳимоялашга қодир, унинг ёрдамида оммага қўшилган ҳар бир киши фақат ўз-ўзига бўйсунитиши ва аввалгидек эркин бўлиб қолиши керак. Ижтимоий келишув бажарадиган асосий вазифа ана шундан иборат”.

Баъзи олимлар жамоатчилик назорати борасида суи-истеъмолчиликка йўл қўйилишини мисол келтиришади. Жумладан, таниқли америкалик олим С.Хантингтон АҚШ-да қуролли кучлар устидан фуқаролик назорати ўрнатил-масаласида доимо Конгресс ва Президент ўртасида-ги мунозарага эътибор қаратади. Президент жамоатчи-лик назоратини Президент назорати билан тенглаштира-ди ва Конгрессда аъзоларнинг кўпчилиги қуролли кучлар устидан ўрнатиладиган назоратнинг самарасизлигига олиб келишини рўкач қилади. Конгресс эса, ўз навбатида, бу фикрга қарши чиқиб, Президент ҳарбий маслаҳатчилар-га тобе эканлигини таъкидлаган ҳолда, ўзини Президент-дан кўра халққа яқин “ҳис” этади ва жамоатчилик назо-ратини конгресс назорати билан тенглаштиради. Кўриниб турганидек, гап ҳокимиятни қуролли кучлар ва фуқаро-лар ўртасида тақсимлаш эмас, балки қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти ўртасида тақсимлаш устида кетмоқда.² АҚШда Қуролли кучлар жуда муҳим институт бўлган-

¹ Umar Farooq. What is Social Control Meaning Definition and Characteristics. Studylecturenotes.Com. Saturday, 10 March 2012.

² Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. - С. 416.

³ Huntington S.P. The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations. Belknap/Harvard, Cambridge, 1985. - P. 30.

лиги туфайли уни назорат қилишда ҳокимият бўғинлари халқнинг иштирокисиз ўзаро мунозарага киришади. Гарчи халқ бу жараёндан тўлиқ бохабар қилинмаса-да, ушбу ҳолатда фуқаролар номидан иш кўрилади.

Ижтимоий вазиятдан келиб чиққан ҳолда жамоатчилик назоратининг турли кўринишлари вужудга келади. Ривожланмаган жамиятларда эътиқод ёхуд анъаналар жамоатчилик назоратини таъминлаш учун етарлидир. Қишлоқ жойларда эътиқод, бидъат, меъёрлар, анъана ва удумлар жамоатчилик назоратини амалга оширишга хизмат қилса, замонавий жамиятда эса жамоатчилик назоратини амалга оширишда полиция, армия, университетлар, газета, радио ва бошқа фуқаролик институтларидан фойдаланилади.

Социологик нуқтаи назардан ёндашилганда, жамоатчилик назорати бевосита ва билвосита, ижобий ва салбий, куч ёки тавсия воситасида, анланган ёки анланмаган, расмий ёки норасмий, яратувчи ва бузғунчи, табиий ёки сунъий кўринишларда намоён бўлади.

Оила, қариндошлар ёки маҳалла томонидан тарбия кўринишида, у ёки бу салбий хатти-ҳаракатни қоралаш ёки аксинча, ижобий ахлоқ, интизомни эътироф этиш орқали амалга оширилган назорат бевосита назорат дейилади. Билвосита назорат деганда, жамият аъзолари, миллий, диний урф-одатлар, анъаналар ёрдамида амалга ошириладиган тарбиявий жараён назарда тутилади.

Жамоатчилик назорати ижобий ва салбий характерда намоён бўлиши мумкин. Ижобий кўринишдаги назорат жамият томонидан у ёки бу хатти-ҳаракатни тан олиш, улуғлаш, ташвиқ қилиш тарзида амалга оширилса, иккинчи тарафдан, салбий хатти-ҳаракатларни қоралаш, жазолаш, қаҳр-ғазаб кўринишида амалга ошириладиган назорат салбий характерда намоён бўлади.

Куч воситасида амалга ошириладиган жамоатчилик назорати деганда, жамоа аъзоларининг у ёки бу шахс ёки шахслар гуруҳининг ножўя хатти-ҳаракатига турли тадбирлар

воситасида, масалан, маҳаллий ОАВдаги чиқиш ёки маҳалла йиғилишларида мажбуран чек қўйилиши тушунилади. Тавсиявий жамоатчилик назорати деганда, бирор-бир ижтимоий фойдали анъанани жамоа аъзолари орасида ташвиқот қилиш ва жорий этиш назарда тутилади.

Анланган жамоатчилик назорати деб унинг жамият томонидан режа асосида, маълум муддат давомида амалга оширилишига айтилади. Жамиятда мавжуд урф-одатлар, миллий ёки диний анъаналар воситасида амалга ошириладиган назорат анланмаган жамоатчилик назорати дейилади.

Давлат институтлари томонидан қабул қилинган расмий меъёрлар воситасида амалга ошириладиган назорат жамоатчилик назоратининг расмий шакли бўлса, жамоа аъзолари ёки маҳалла етакчилари томонидан танқид, салбий ижтимоий фикрни шакллантириш орқали амалга ошириладиган фаолият норасмий назорат дейилади.

Ижтимоий ислохотларни амалга ошириш ва натижаларини турли тарбиявий воситалар ёрдамида тарғиб қилиш жараёнида жамоатчилик назоратининг конструктив моҳияти намоён бўлади. Цензуранинг турли усуллари, пўписа билан амалга ошириладиган назорат бузғунчи кўринишга эга бўлади.

Сунъий назорат деганда, шахс ёки гуруҳнинг жамият аъзоларининг тавсиясиз амалга оширадиган хатти-ҳаракати тушунилади. Бундай назорат ўз-ўзини назорат қилиш ҳам дейилади. Жамият томонидан мажбурий равишда, кўрқув ёки уят ҳиссини туйдириш орқали амалга ошириладиган назоратда унинг табиийлиги намоён бўлади.

Демак, жамоатчилик назорати ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим институт экан, мамлакатимиз раҳбари илгари сурган Концепция нуқтаи назаридан давлат ҳокимияти устидан ўрнатиладиган жамоатчи-

⁷ Umar Farooq. <http://www.studylecturenotes.com/social-sciences/sociology/281-types-of-social-control->

лик назоратига эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳокимият хатти-ҳаракатларини назорат қилиш қадимдан жамият тараққиётида муҳим ўрин тутиб, олимлар “қонунга эмас, балки зўравонлик таҳдидига таянган назоратсиз ҳокимиятдан хавфлироқ нарса йўқ” эканлигини таъкидлашади⁹. Бундан ташқари, “жамиятнинг ҳокимият устидан назорат ўрнатишга қодирлиги фуқаролик жамиятининг белгисидир. Фақат ҳуқуқий шаклга эга бўлган назоратгина ҳокимиятни ҳуқуққа бўйсундиради ва фақат фуқаролик жамияти шароитидагина давлат “ҳуқуққа тобе” бўлиб, “ҳуқуқий давлат” мақомига эга бўлади.”¹⁰ Бундай фикрлар ҳуқуқий давлатчилик барпо этаётган Ўзбекистон Республикаси учун жамоатчилик назорати тўғрисида қонун қабул қилиш тўғрисидаги ташаббуснинг нақадар муҳимлигини намоён этади.

Давлат бошқаруви соҳасида жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг зарурлиги қадимги файласуфлар томонидан ҳам асослаб берилган. Раҳбарларнинг халқ томонидан назорат қилиниши сиёсий барқарорлик ва давлат тараққиётининг омили эканлиги Арастунинг тадқиқотларида учрайди. Давлатни фуқаролар, давлат ҳамда мансабдорлар иттифоқи сифатида талқин қилган Ш.Монтескье, унинг ҳукуматсиз мавжуд бўла олмаслигини таъкидлайди. Унга кўра, қонунлар фуқароларнинг ҳукумат фаолиятини назорат қилишига имкон яратади.¹¹

Маълумки, шўро давридаги адабиётларда жамоатчилик назоратига оид тадқиқотлар ўта мафкуравийлашганлиги билан ажралиб турган. У пайтда жамоатчилик назорати “социалистик назорат”, “партия назорати”, “халқ назорати” деган атамалар билан ифодаланган.

⁹ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. – М.: Статут, 2008. – С. 218.

¹⁰ Лучин В.О. Конституционный строй России: основные политико-правовые характеристики // Право и политика. 2006. №10. – С. 27–31.

¹¹ Карант: Зубарев С.М. Понятие и сущность общественного контроля за деятельностью государственных органов // Административное право и процесс. 2011. № 5. – С. 5.

2015/148	Alisae Navoiy nemidagi 17
11902	Ўзбекистон МЖ

Манбаларда берилган илмий таърифларга эътибор қаратсак, жамоатчилик назорати фуқаролик назорати деб ҳам юритилишига гувоҳ бўламиз. Фуқаролик назорати – нодавлат бирлашмалари ва алоҳида фуқаролар томонидан, давлат бошқаруви органлари ёки улардаги мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқларининг поймол этилишини аниқлаш ва уларни олдини олиш, одамларни ана шундай суиистеъмоликлардан ҳимоялаш, шунингдек, ҳуқуқ, давлат ва жамият бошқарувини такомиллаштириш ҳамда адолатни таъминлашни ифода этадиган фаолият¹¹.

Яна бир манбада “давлат бошқаруви соҳасида бирор-бир махсус вазифани бажариш жараёнида турли усуллар воситасида амалга ошириладиган умумий, кумулятив фаолият” давлатни назорат қилиш тарзида тушунилади¹². Ижтимоий бошқарув тизимларида назорат қайтма алоқанинг (feedback) муҳим шакли бўлиб, унинг ёрдамида давлат органлари мамлакатдаги ҳақиқий ҳолат, қарорларнинг бажарилиши ҳақида маълумотга эга бўлишади.¹³

Юқоридаги таърифларга асосланган ҳолда, ваколатли фуқаролик институтлари томонидан давлат ҳокимияти органлари фаолиятида қонунийликни таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган ижтимоий назоратни давлат ҳокимияти устидан жамоатчилик назорати сифатида тушуниш мумкин. Яъни, жамоатчилик назорати фуқаролар ва фуқаролик жамияти ваколатли институтларининг тизимли фаолияти бўлиб, у давлат бошқарув органлари фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий мезонларга мослигини белгилаш, юзага келган қонунбузарлик ҳолатларини давлатнинг тегишли органларига мурожаат қилиш орқали

¹¹ Гончаров А.А. Гражданский контроль над органами власти. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2010. – С. 13.

¹² Чиркин В.Е. Государственное управление. – М.: Норма, 2007. – С.250.

¹³ Бахрах Д.Н. Административное право России. – М.: Норма, 2009. – С.712.

ёки жамоатчилик фикрита таянган ҳолда баргараф этишдан иборат.

Давлат органлари устидан амалга ошириладиган жамоатчилик назоратининг умумий жиҳатлари қуйидагилар:

- ҳокимият томонидан жорий этилмайди;
- ҳуқуқий кўринишда ёки мажбурий хусусиятга эга эмас;
- давлат бошқаруви органларининг жамоатчилик назорати субъекти бўла олмайди;
- жамият ва фуқаролар номидан амалга оширилади¹⁴.

Жамоатчилик назоратининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд:

биринчидан, жамоатчилик назорати жамият аъзоларининг манфаатлари ва эҳтиёжларини умумий ижтимоий иродага жипслаштирган ҳолда жамият ёки унинг алоҳида институтларига таъсир кўрсатиш шакли сифатида намоён бўлади;

иккинчидан, жамоатчилик назорати турли ижтимоий гуруҳлар манфаатини мувозанатлаш ва бу манфаатларнинг ўзаро тўқнашувига йўл қўймасликнинг асосий воситаси ҳисобланади;

учинчидан, энг долзарб масалаларни ҳал этишда жамиятнинг истак ва интилишларини бирлаштириш ҳамда мувофиқлаштиришнинг усули ҳисобланади;

тўртинчидан, жамоатчилик назорати ижтимоий меъёрларнинг бажарилишини кафолатлайди, қонунбузарликларни аниқлаб, уларни қоралашдан, то мажбурий чоралар қўллашни таъминлашгача бўлган фаолиятни амалга оширади;

бешинчидан, жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳар қандай жамиятга хос бўлган ваколат бўлиб, унинг асосий институтларидан бири ҳисобланади.¹⁵

¹⁴ Гриб В.В. Общественная палата Российской Федерации как орган общественного контроля // Юридический мир. 2010. № 3. – С. 10–16.

¹⁵ Гончаров В., Ковалева Л. Об институтах общественного контроля органов исполнительной власти в Российской Федерации // Власть. 2009. № 1. – С. 72.

А.А.Гончаровнинг «Давлат органлари устидан фуқаролик назорати» китобида давлат органлари устидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати фуқаролик назорати деб номланган ва унда қуйидаги 11 асосий тамойил кўрсатилган:

1. *Ижтимоий бирлашмаларнинг эркинлиги.* Ижтимоий бирлашмалар фуқаролик назоратининг асосий субъекти бўлганлиги туфайли бу тамойил энг муҳим аҳамиятга эгадир. Фуқаролик назорати оммавий тусда ва пухта ташкилий асосга эга бўлган тақдирда самарали бўлади.

2. *Мустақиллик.* Фуқаролик назоратининг таъсирчанлигини таъминлашнинг асосий шарти унинг мустақиллигидир. Фуқаролик назорати фақат ўз тамойилларига бўйсунishi, давлат органлари ҳамда бошқа таъсирлардан холи бўлиши зарур.

3. *Адолат.* Адолат фуқаролик назорати учун ҳам тамойил, ҳам мақсад, ҳам натижа бўлиши зарур. Адолат фуқаролик назоратини олиб бораётган ҳар қандай субъектнинг ўзи учун ҳам, улар томонидан давлат органлари фаолиятини баҳолаш учун ҳам асосий мезон бўлиши зарур. Адолатнинг ўрнатилганлик даражаси фуқаролик назоратининг самарадорлигининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Фуқаролик назорати унинг субъектлари ва объектларининг ирки, жинси, фуқаролиги, этник ва ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ва бошқа ҳолатлари, мансаби, касб тури ва характери, яшаш жойи, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқодидан қатъи назар, холислик билан амалга оширилади.

4. *Тўлиқлик.* Ўзаро алоқадорлик нуқтаи назаридан фуқаролик назорати барча бўғинларда давлат бошқаруви органлари фаолиятининг ҳамма соҳаларини қамраб олиши ва жамият ҳаётининг ҳар бир соҳасида мавжуд бўлиши зарур. Давлат бошқаруви органлари у ёки бу хатти-ҳаракатларига баҳо беришда исботлаш нуқтаи назаридан ҳам фуқаролик назорати тўлақонли бўлиши даркор.

5. *Қулайлик.* Фуқаролик назорати тизимида бўлишни истаган ҳар қандай шахс бундай имкониятга эга бўлиши керак. Ҳуқуқлари поймол бўлган барча кишилар ва бошқаларнинг ҳуқуқларини химоялашга бел боғлаган ҳар қандай фуқаролар учун назорат қулай бўлиши зарур. Бунинг учун назорат аввало ахборот нуқтаи назаридан қулай бўлиши керак, шу туфайли мазкур тамойил ошқоралик ва оммавийлик билан чамбарчас боғлиқ. Фуқаролик назорати тизимида ортикча расмиятчилик ва қоғозбозлик бўлмаслиги талаб этилади.

6. *Объективлик.* Фуқаролик назорати давлат бошқаруви органлари фаолиятини объектив баҳолаш ва жамият манфаатларига хизмат қилишга қаратилиши керак. Фуқаролик назоратини жамият манфаатларига зид келадиган хусусий манфаатларни рўёбга чиқариш қуроли сифатида қўлланилишига йўл қўймаслик керак.

7. *Исботлилиқ.* Фуқаролик назорати ҳаққоний фактлар ва исботлар асосида амалга оширилиши зарур. Давлат органи фаолиятининг ноқонунлиги ҳаққоний исботланиши керак. Бу тамойил тўлиқлик ва объективлик тамойиллари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, фуқаролик назорати учун тўлақонли исбот талаб этилади.

8. *Очиқлик.* Фуқаролик назорати субъектлари фаолияти очиқ характерга эга. Фуқаролик назорати субъектларининг ҳар қандай ҳаракати барча учун очиқ бўлиши зарур. Ёпиқ кўринишдаги фуқаролик назоратига йўл қўйилмайди.

9. *Оммавийлик.* Назоратнинг ҳар қандай субъекти жамият манфаатлари йўлида ва жамият номидан фаолият юритади, шу туфайли фуқаролик назорати оммавий фаолият ҳисобланади.

10. *Фуқаролик фаоллиги.* Фуқаролик назоратининг изчиллиги ва самарадорлиги ушбу фаолиятни олиб бораётган субъектларнинг онглилиги ва фаоллигига боғлиқ. Фуқаролик онги қанчалик паст бўлса, давлат органлари томонидан манипуляция қилинишга кўпроқ мойил бўладилар ва аксинча. Жамиятдаги ҳар бир аъзо жамият би-

лан ўзининг чамбарчас боғлиқлигини ҳис этиши ва сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси бўлиши керак. Ҳар бир киши нафақат ўз фаолияти, балки ўзи яшаб турган мамлакатнинг давлат органлари фаолияти учун ҳам масъулият сезиши даркор.

11. *Динамиклик.* Фуқаролик назорати доимий ривожланиш ва янгиланишда. Унинг вазифалари, шакллари, усуллари, механизмлари аниқ шарт-шароитларга кўра ўзгариб туради. Жамоат назоратининг мавжуд тизими эскириши билан у янгиси билан алмашинади. Шундай қилиб, ташкилий шакллар ўзгариб борса-да, жамоатчилик назорати ижтимоий-сиёсий ҳодиса сифатида мавжуд бўлиб қолаверади. Фуқаролик назорати диалектик тамойилларга мос равишда қурилади, амалга оширилади ва ривожланади¹⁶.

Жамоатчилик назорати ижтимоий фаолиятнинг турли соҳаларида: оилавий муносабатлар, маданият, анъаналар, ахлоқий муносабатлар, шунингдек, давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнида амал қилиши мумкин. Жамоатчилик назоратининг бундай тури кўп жиҳатлари билан бошқаларидан фарқ қилади. Жумладан, жамоатчилик назорати ўз функционал вазифаси, амалга оширилиш шакли, ижтимоий-ҳуқуқий табиати билан давлат назоратидан фарқ қилади.

Ижро ҳокимияти устидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати муҳим аҳамиятга эга. Чунки мазкур назорат жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун кундалик эҳтиёжларни қондиришдек зарур бўлиб, ҳокимият билан муносабатларда коррупция, қонунбузарлик ва адолатсизлик ҳукм сурган кўп сонли ходимларга эга бўлган кенг қамровли аппарат билан курашишга тўғри келади¹⁷.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти усти-

¹⁶ Гончаров А.А. Гражданский контроль над органами власти. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2010. – С. 18-19.

¹⁷ Гончаров В., Ковалева Л. Об институтах общественного контроля органов исполнительной власти в Российской Федерации // Власть. 2009. № 1. – С. 72.

дан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг асосий институтлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- жамиятдаги турли ижтимоий, маданий қатламлар, гуруҳларнинг манфаатларини ифода этиш мақсадида ташкил этилган сиёсий партиялар;
- сайловларда у ёки бу номзодга овоз бераётган сайловчилар;
- касаба уюшмалари;
- нодавлат жамоат ташкилотлари ва бирлашмалари;
- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари;
- Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси қошидаги Жамоат фонди;
- сайловга оид қонунларнинг бажарилишини назорат қилиш мақсадида жамоатчилик вакиллари сифатида сайловларда қатнашувчи кузатувчилар.

Ижтимоий тараққиётнинг умумий қонунияти жамият тараққиёти натижасида оддий халқ ва ҳокимият ўртасидаги бевосита алоқадорлик йўқолиб боришидан дарак беради. Агар оддий қишлоқда аҳолининг ҳар бир вакили қишлоқ оқсоқоли билан алоқа ўрнатишга имкони бўлса, шаҳарларда ижро ҳокимияти раҳбари билан бевосита мулоқот қилиш эҳтимоли ниҳоятда чекланган. Бундай ҳолатда давлат ва аҳоли ўртасида воситачилар вужудга келиб, улар бир тарафдан халқнинг хоҳиш-истакларини “юқори”га етказиш, бошқа тарафдан эса ҳокимият қўяётган талабларни халққа етказиш билан машғул бўлишади. Шу нуқтаи назардан, халқ ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг икки шакли мавжуд:

1. Кичик социал тизимларга хос бевосита алоқадорлик.

2. Ҳокимият ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни таъминловчи жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва ҳоказолар тарзидаги ўзига хос воситачилардан иборат билвосита алоқадорлик.

Агар оммавий ахборот воситалари ва жамоат ташкилотлари молиявий жиҳатдан давлатга бевосита боғлиқ бўлса, тобелик ҳолати юзага келади. Натижада, бундай

фуқаролик институтлари ҳокимиятни назорат қилишнинг тўлақонли воситаси даражасига кўтарила олмайди. Зеро, моддий маблағ билан таъминлайдиган ижро ҳокимиятини назорат қилишнинг ўзи жуда мураккаб бўлиб, бундай оммавий ахборот воситаларининг раҳбари ҳам ўзини қайсидир маънода давлат мансабдоридек “ҳис” қилади. Бу эса ўз-ўзидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш самарадорлигига путур етказди.

Мумтоз сиёсатшунослар фуқаролик соҳаси дастлаб Лондон, Париж ва Европанинг бошқа шаҳарларидаги клублар, салонлар, қаҳвахоналарда вужудга кела бошлаганини қайд этишади. Айнан шундай жойларда сиёсий мавзуларда оммавий баҳс-мунозаралар олиб борилган бўлиб, улар айнан фуқаролик муносабатларининг дастлабки институционал шакллари ҳисобланади. Фуқаролик жамияти институтлари ўз табиатига кўра, ўз-ўзини бошқаришга асосланган бўлиб, уларнинг айнан ҳордиқ чиқариш ёки ўйинлар билан боғлиқ жойларда вужудга келганлиги бунга яққол мисол бўла олади.¹⁶ Яъни бизда маҳалла гузарлари ва чойхоналар бўлса, Европада клублар жамоатчилик назоратини амалга ошириш институти бўлган. Бироқ улар самарадорлиги нуқтаи назаридан бири-биридан фарқ қилган. Ю.Хабермас таъкидлаган Европадаги клубларда ўша даврда шаклланган индустриал жамиятнинг мулкдорлари тўпланишган ва уларнинг давлатга нисбатан таъсири кучли бўлган. Марказий Осиёдаги гузарларда эса йирик ишлаб чиқарувчилар эмас, балки аграр жамиятнинг маҳалла аъзолари тўпланишган. Уларнинг давлат ҳокимиятини назорат қилиш ёки унга таъсир кўрсатиш қобилияти, албатта, заиф бўлган.

Жамоатчилик назорати органлари ўзларига бевосита берилган алоҳида ваколатга эга эмас. Улар, одатда, давлат органлари орқали ёки ижтимоий фикрга таянган ҳолда

¹⁶ Денежкин А. «Фактичность и значимость» Ю. Хабермаса: новые исследования демократического правового государства // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995. – С. 9.

ҳаракат қилишади. Бу жамоатчилик назорати субъектлари ҳам ҳуқуқий, ҳам ижтимоий назорат механизмларидан тенг маънода фойдаланишлари мумкинлигини ифода этади. Дастлабки ҳолатда жамоатчилик назорати субъектлари давлат органлари ёки мансабдор шахслар томонидан йўл қўйилган қонунбузарлик аниқланган тақдирда ҳуқуқий механизмлардан фойдаланади. Хусусан, жабрланувчи тарафнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мурожаат этган ҳолда тегишли чоралар кўрилади.

Бошқа ҳолатда давлат мансабдорлари фаолиятида аниқланган қонунбузарликка ижтимоий фикрга таянган ҳолда назорат таъсири ўтказилади ва тегишли чора кўришга мажбур этилади. Жамоатчилик назорати институтлари маънавий-ахлоқий меъёрлар негизига қурилган мазкур ижтимоий институтни қўллаган ҳолда ҳуқуқбузарликларни кенг оммага маълум қилиб, ҳуқуқбузарга нисбатан салбий муносабатни шакллантиради. Кўпинча, давлат томонидан кўрилган жазо чораларига нисбатан оммавий салбий муносабат, халқ ғазабининг таъсири кучли бўлади. Бундан ташқари, ҳокимиятдаги суиистеъмолчиликнинг ошқор қилиниши нафақат халқнинг нафратини уйғотиши, балки олий мартабали шахслар (масалан, давлат раҳбари ёки ижро ҳокимияти раҳбари)нинг бу масалага аралашувига ҳам олиб келиши мумкин.

Давлат назорати ва жамоатчилик ўртасидаги ўзаро чамбарчас алоқадорлик назоратнинг бу икки тури бир-бирининг ўрнини эгаллай олмаслигини кўрсатади, айтилган вақтда, назоратнинг ягона мақсади йўлида ўзаро таъсирлашишни таъминлайди. Ушбу алоқадорлик давлат ҳокимияти, унинг марказий идораси ва фуқаролар ўртасидаги низоларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Давлат органлари ўз фаолиятида кўпинча жамоатчилик назорати субъектлари томонидан берилган маълумотлардан фойдаланса, жамоатчилик назорати ўз вазифасини давлатнинг тегишли органларига мурожаат этиш орқали бажаради. Давлат ва жамоатчилик назорати ўртасидаги ўзаро

ҳамжиҳатлик жамият ва ҳокимиятга давлат бошқаруви соҳасида мавжуд бўлган ва ечимини кутаётган зиддиятлар тўғрисида объектив маълумот олишга ҳамда уларнинг мақбул ечимини топишга хизмат қилади. Бу эса фуқаролик жамияти ва демократик давлатчиликнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган давлат органлари тизимини ривожлантиришнинг янги йўлларини излаб топиш ва мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради.

Айни вақтда, таъкидлаш керакки, жамоатчилик назорати институтининг шаклланиши жараёнида давлатнинг роли уларга кўмаклашиш даражасидан ортмаслиги керак. Жамоатчилик назорати айнан давлат институтига қаратилганлигини унутмаслик керак, ушбу мутаносибликнинг бузилиши мазкур институтнинг шакллантирилишида субъективликка йўл очади.

Давлат фуқаролик институтларининг ихтиёрий тарзда вужудга келиши жараёнига аралашса, уларнинг моддий-техник асослари ва мувофиқлаштириш вазифаларини белгилаб берса, уларни табиий равишда ўз назоратига олади. Бу эса уларнинг ихтиёрий шаклланиши борасидаги асосий негизига путур етказади. Шунини таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратини амалга оширадиган институтларнинг асосий мақсади давлат органлари фаолиятини фақат танқидий нуқтаи назардан назорат қилишдангина иборат эмас. Фуқаролик институтларининг фаолияти уларнинг моҳиятан жипслиги ҳамда халққа норасмий таъсир кўрсатиш қобилияти туфайли давлатга кўмак беришга ҳам қаратилган.

Жамоатчилик назоратини мезон нуқтаи назаридан ўрғаниш муҳим. Бу мезонлар қуйидаги кўринишларда бўлади: *тизим доирасида, тизимлараро миқёсда, сиёсий назорат ва жамоатчилик назорати*. Сиёсатшунослик фанида, одатда, давлатнинг назоратчилик функциясига алоҳида урғу берилмайди. Демократик давлатларда ҳокимият уч бўғинга бўлинганлиги туфайли улар бир-бирини мувозанатда ушлаб, қайсидир маънода “жиловлаб туриши”

назоратни амалга ошириш сифатида кўрсатилади¹⁹. Аслини олганда, демократик давлатларда халқ сайловлар жараёнини кузатиш давомида ҳамда бошқа жамоавий шаклдаги фаолиятида сайлаб қўйилган давлат органи фаолиятига баҳо беради. Айни вақтда, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай шаклдаги жамоатчилик назорати ривожланган баъзи мамлакатларга хос бўлиб, аксариyat мамлакатларда сиёсий тизим ҳукмрон давлат ва халқ тобе тарзидаги анъанавий муносабатларга асосланган. Гарчи бундай иерархиявий муносабатларга асосланган бўлсада, ушбу мамлакатларда ҳам сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги таъминланган. Бундай ҳолатда, назорат сиёсий бўғинлар ўртасида тақсимланмаган жамоатчилик назорати шаклида ҳам эмас, балки *прокуратура институти* орқали амалга оширилади.

Назоратни амалга оширишда баъзи ҳолларда прокуратуранинг мавқеи масаласи ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар, социологлар ва файласуфларнинг, шунингдек, сиёсий арбобларнинг турли баҳс-мунозараларига ҳам сабаб бўлади. Айрим тадқиқотчилар маҳаллий ва ўзини-ўзи бошқариш органи фаолиятини тадқиқ қилар экан, давлат назоратини ижтимоий жараёнларни бошқаришдаги энг муҳим омил сифатида кўрсатишади²⁰. Бошқа манбаларда ҳам қонунларнинг бажарилишини таъминлашда давлат назорати энг самарали институт сифатида қайд этилган²¹.

Маълумки, кичик ташкилотларда лавозим йўриқномалари тузилади ва унга кўра, қонун-қоидаларга қандай риоя этилаётгани бевосита раҳбар томонидан назорат қилинади. Ташкилот мураккаблашиб боргани сари бажа-

¹⁹ Автономов А.С. Правовая онтология политики. К построению системы понятий. - М.: ООО «Фирма Инфограф», 1999 г., - С. 271.

²⁰ Зародин В.В. Государственный контроль как фактор социальной организации : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.социол.н. : Спец. 22.00.08 - Саратов, 1999. - 15 с. В.В. Зародин, В.Б. Самсонов. Социальные инновации: организация и контроль - Саратов. Изд-во СГУ, 1999. - С. 207.

²¹ К.В. Марков. Государственный контроль /. - М.: Известия, 2004. - С. 402.

риладиган вазифалар кўпайиб боради ва назоратни амалга оширишга ихтисослашган махсус бўлим(лар) ташкил этишга эҳтиёж туғилади. Ижро ҳокимиятига оид вазирлик, кўмита сингари турли идораларни ўз ичига олган давлат бошқаруви ҳақида гап кетганда, ҳар бир вазирлик доирасидаги назорат бўлимларидан ташқари прокуратура сингари мустақил назорат тузилмаларини ташкил этишга эҳтиёж туғилади. Прокуратура қонунларнинг бажарилишини таъминлар экан, кучли тартибга асосланган назорат тизимини жорий этади. Прокуратурадек мустақкам ва мустақил назорат тизими мавжуд бўлишига қарамай, жамоатчилик назорати сингари муқобил институтларга эҳтиёж сезилаётган экан, демак, прокуратуранинг ўз вазифасини қонун доирасида тўлиқ ёки самарали ташкил эта олмаётганлиги намоён бўлади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил, яъни Омбудсман институти ҳам прокуратурадан ташқари мустақил мақомга эга бўлган яна бир назорат институти сифатида ташкил этилган. Халқаро демократик амалиётдан кириб келган бу институт ҳам фуқароларнинг мурожаатларига мувофиқ мустақил равишда давлат фаолиятини назорат қилади. Фарбий Европа тажрибасига кўра, бир мамлакат ҳудудида Омбудсман институти пойтахтда ҳамда ҳудудларда, маҳаллий парламентлар томонидан тайинланган ҳолда, бир нечта бўлиши ҳам мумкин. Бу институт ҳам гарчи назоратни амалга оширса-да, прокуратурадан фарқли ўларок, Омбудсман институтида марказ – ҳудуд тарзидаги тузилма мавжуд эмас. Бундан ташқари, кўпгина мамлакатларда Омбудсман институти фуқаролик институтлари билан мустақкам алоқа ўрнатганлиги туфайли маъмурий ислохотларни амалга ошириш, коррупцияга қарши кураш, қатор мамлакатларда давлат хизматчисининг ахлоқий қиёфасини яратиш борасида самарали фаолият олиб борган²².

²² Сунгуров А.Ю. Институт Омбудсмана: эволюция традиций и современная практика (опыт сравнительного анализа). – СПб.: Норма, 2005. – С. 384.

Сиёсий назорат ўзаро рақобатлашувчи сиёсий партиялар ўртасида амалга оширилади. Бунда амалдаги сиёсий партиянинг ўз фаолияти даврида электоратга берган ваъдаларини бажариши бошқа сиёсий партиялар томонидан мунтазам кузатилади ва танқид остига олинади. Назоратнинг кўпгина демократик давлатларга хос бўлган бу шакли ўзига хос тарзда ижтимоий тараққиётни таъминлайди. Ўзбекистон шароитида сиёсий назоратнинг ушбу шакли ханузга қадар тараққий топганича йўқ. Сайловларда галаба қозонган сиёсий партия ёки коалиция ҳукуматни шакллантира бошлаган пайтда сиёсий назорат ҳам ўз самарадорлигини тўлиқ намоён этади.

Энди назоратнинг *жамоатчилик назорати*дан иборат энг самарали бўлган шакли ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Гарчи бу институт илмий адабиётларда кўп учрамай, илмий тадқиқотлар предметига айланган бўлмаса-да, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан жамоатчилик назорати борасида қонунчилик ташаббуси илгари сурилди. МДХ мамлакатлари сиёсий ҳаётида ҳам бу институт ўз ўрнини топганича йўқ. Россия Федерацияси, Озарбайжонда айрим соҳаларда жамоатчилик назорати амалга оширилмоқда. Баъзи мутахассислар фикрига кўра, жамоатчилик назорати маълум бир идора доирасида амалга оширилган тақдирда самарали бўлиши мумкин. Жумладан, Нотижорий ҳуқуқ халқаро шўъбаси директори Д.Милославскаянинг эътирофига кўра, бундай институт Россия Мудофаа вазирлиги қошида “Аскарлар оналари кенгаши” тарзида ташкил этилган. Оналар мамлакатнинг турли бурчакларида рўй бераётган ҳуқуқбузарликлар борасида бевосита вазирга ўз вақтида маълумот етказётганлиги туфайли кўпчилик ҳарбий қисмларда кенг авж олган “дедовщина” ҳодисасига қарши самарали кураш олиб борилмоқда.

Бундан ташқари, Озарбайжон Адлия вазирлиги қошида ҳибсхоналардаги қонунбузарликларга қарши кураш бўйича худди шундай фуқаролик институти самарали фаолият

олиб бормоқда.²³ Бундай амалиёт жамоатчилик назоратининг самарали эканини намоён этиши билан бирга, мамлакат ижтимоий-сиёсий тараққиётида унинг зарурлигини англатади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан илгари сурилган Концепциядан ўрин олган жамоатчилик назорати институти ўз вақтидаги ташаббус бўлиб, уни илмий жиҳатдан ўрганиш, илмий тадқиқотларнинг мавзусига айлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратининг самарадорлигини оширишда оммавий ахборот воситалари муҳим ўрин тутаяди, ўз ўрнида, оммавий ахборот воситаларининг ўзи ҳам жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг энг мақбул институти сифатида намоён бўлади. Мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этилаётган бугунги кунда оммавий ахборот воситаларининг мақсади ва вазифаларини жамоатчилик назоратини амалга ошириш нуқтаи назаридан илмий жиҳатдан ўрганиш талаб этилмоқда.

²³ Д.Милославская. Настоящее и будущее законодательного регулирования общественного контроля в России. / "Давлатни демократлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш шароитларида жамоатчилик назоратини амалга оширишда фуқаролик институтлари иштирокининг самарали механизмлари: Ўзбекистон ва хорижий давлатлар тажрибаси" номли халқаро илмий-амалий конференция материалларидан, 2012 йил 14-15 сентябрь.

Жамоатчилик назорати, ижтимоий шериклик ва оммавий ахборот воситалари

Абдуллажон Бегматов,
ф.ф.д., профессор

Ижтимоий шериклик ва жамоат назорати кенг қулоч ёйиши учун уларнинг оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик қилишлари тақозо этилади. Ижтимоий шериклик ҳам, жамоатчилик назорати ҳам ОАВга катта эҳтиёж сезади. ОАВ эса ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун яратилган. Бундай ҳолат ОАВнинг моҳияти ва вазифалари билан боғлиқ. Бундан ташқари, ижтимоий шериклик ва жамоат назорати фаолиятнинг шундай турики, улар катта миқдордаги одамлар ўртасида ахборот алмашинувини тақозо қилади. Бундай ахборот алмашинуви эса оммавий ахборот воситалари ёрдамидагина амалга ошиши мумкин.

Ижтимоий шериклик ва жамоат назорати бошқа ижтимоий ҳодисаларга нисбатан субъектлар ўртасида мунтазам алоқа ўрнатишга, фаолият натижаларини кенг халқ оммасига етказишга, демак, ОАВга кўпроқ зарурат ва эҳтиёж сезади. Масалан, иқтисод ҳам оммавий ахборот воситалари ёрдамида тез ва самарали ривожланиши мумкин. Лекин у оммавий ахборот воситалари йўқ даврда ҳам мавжуд бўлган ва ривожланган. Ижтимоий шериклик ва жамоат назорати вужудга келишининг ўзи ҳам оммавий ахборот воситалари, хусусан, газета ва журналлар нашр этиш ривожланган давр – ХХ асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу ҳол тасодифий эмас. Оммавий ахборот воситалари ривожланмаган даврда ижтимоий шериклик

ҳам, жамоат назорати ҳам ривожланиши мумкин эмас эди.

Оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик қилиш ижтимоий шерикликнинг ҳамда жамоат назоратининг моҳияти билан боғлиқ. Ижтимоий шерикликнинг моҳияти ва мақсади катта гуруҳлар фаолияти билан боғлиқ. Унинг моҳияти ва мақсадини катта гуруҳнинг барча аъзолари, ҳеч бўлмаганда, уларнинг кўпчилиги билиши ва бу мақсадларга қай даражада эришилаётганидан мунтазам ҳабардор бўлиб туришлари зарур. Бунга эса оммавий ахборот воситаларисиз эришиб бўлмайди.

“Ижтимоий шериклик” бирикмаси таркибидаги “ижтимоий” сўзининг ўзи ҳам мазкур жараёнда катта миқдордаги одамлар иштирок этишига ишора қилмоқда. “Жамоат назорати” бирикмаси таркибидаги биринчи сўз ҳам бу жараёни кўпчилик амалга оширишини билдирмоқда. Кўриниб турибдики, ҳар икки ҳодиса ҳам жамоавий характерга эга бўлиб, кўп сонли одамларнинг иштирокини тақозо этади. Ижтимоий шериклик ҳам, жамоат назорати ҳам белгиланган мақсад, фаолият воситалари, шакл ва усуллари кўп миқдордаги одамлар англашини назарда тутаяди. Бу эса ўша одамларнинг ўзаро ахборот алмашинувини талаб қилади. Бундай ахборот алмашинувини эса оммавий ахборот воситалари таъминлайди.

Ижтимоий шерикликнинг ҳам, жамоат назоратининг ҳам мақсади жамоавий характерга эга экан, бу мақсадларни катта ҳудудларда, бир-биридан олис масофада яшовчи одамлар англаб етишлари, ўз фаолиятини ана шу умумий мақсадга йўналтиришларида ОАВнинг ахборотни тарқатиш орқали одамларни уюштириш функцияси ёрдам беради.

ОАВ билан ижтимоий шериклик ва жамоат назорати ўртасидаги алоқадорликда умумий жиҳатлар билан бир қаторда ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд. Мана шу ўзига хосликни ўрганиш улар ўртасидаги умумийликни тўлароқ англашга ёрдам беради.

Фуқаролик жамияти институтлари тармоғи кенгайиб, мустақамланиб боргани сари ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назорати ҳам кучайиб боради. Президент Ислон Каримов томонидан ишлаб чиқилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида” масала худди шундай тартибда қўйилган: “Бундай ташкилотларнинг обрўси ошиб, мустақамланиб боргани сари фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга оширишдаги роли жамиятимизда тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда жамоатчилик ва фуқаролик назорати институти жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлаш, одамларнинг кайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бирига айланмоқда”¹.

Мамлакатимизда тараққиётнинг демократик йўли танлангани, пролетариат диктатураси ва социалистик революция йўлидан воз кечилгани кун тартибига ижтимоий шериклик масаласини кўндаланг қўйди. Мазкур шароитда ижтимоий шериклик ҳамда жамоатчилик назорати биринчи даражали аҳамият касб этиб, мазкур ҳодисаларни атрофлича ва чуқур ўрганиш тақозо этилади.

Концепция эълон қилингандан кейин ижтимоий шериклик матбуот ва бошқа оммавий ахборот воситаларида марказий ўринлардан бирини эгаллади. Бундай ҳолнинг табиийлиги шундаки, фуқаролик жамияти институтлари миқдор жиҳатдан кўпайгани сари улар ва ҳокимиятлар ўртасида, шунингдек, ўзаро ижтимоий шериклик муносабатлари қарор топмас экан, фуқаролик жамиятини ривожлантириш муаммолигича қолаверади.

Ижтимоий шериклик назарияси Фарб олимлари томо-

¹ Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010, 39-бет.

нидан пролетариат диктатураси ва социалистик революция назариясига муқобил назария сифатида ишлаб чиқилди. Ғарб мамлакатларидаги мулкдор синфлар собиқ Иттифоқ ва бошқа социалистик мамлакатлардаги ҳодисаларни кузатишар экан, 20-йилларнинг охири ҳамда 30-йиллар давомидаги қатағон ва тазйиқларни кўриб даҳшатга тушишди. Шўролар тузуми мулкдорларнинг бошига солган кунлар ўзларининг ҳам бошига тушиши мумкинлигидан ваҳимага тушган ғарблик мулкдорлар жамиятшунос олимларга ривожланишнинг социалистик революция ва пролетариат диктатурасига муқобил бўлган йўлини топишга буюртма беришади.

Мулкдорлар буюртмаси муваффақиятли бажарилди, тараққиётнинг инновацион йўли ижтимоий шериклик назарияси кашф этилди. Зеро, ижтимоий шериклик йўлида илк қадамларни қўйиш, шерикликнинг дастлабки шакллари қўллашга ҳаётнинг ўзи мажбур қилаётган эди.

Ғарб мамлакатлари аҳолиси собиқ Иттифоқдаги хунрезликларни кўриб даҳшатга тушишган бўлса, мамлакатимиз аҳолиси ана ўша даҳшатларнинг барчасини ўз бошидан ўтказди. Бу даҳшатлар халқимиз онгида бир умрга муҳрланиб қолди. Бироқ ўтган асрнинг 90-йилларида мустақил ҳаётга кириб келган авлод бу даҳшатлардан яхши хабардор эмас, улар ҳақида фақат катталарнинг хотира ва ҳикоялари орқали билар эдилар. Шу сабабли ўша даврлар ҳақидаги ҳақиқатни ёшларга етказиш зарурати туғилди. Мана шу вазифани бажаришда Президент И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китоби катта роль ўйнади. Бу китоб ёшлар онгида пролетариат диктатураси ва социалистик революция ҳамда собиқ шўролар тузумига нисбатан адекват муносабатни шакллантириш, шу орқали ижтимоий шериклик аҳамиятини тушуниш учун муҳим манба вазифасини бажарди.

Ижтимоий шериклик тамойилини мамлакатимиз ҳаётига янада чуқур сингдириш кўп жиҳатдан оммавий

ахборот воситаларига, уларда фаолият юритаётган журналистларимизнинг маҳоратига, эски стереотиплар қолипидан чиқа билишига боғлиқ. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ижтимоий шериклик ғояларини аҳоли орасида кенг тарғиб қилиш учун журналист маҳоратидан ташқари, шу тамойилнинг моҳияти, ҳокимият органлари билан нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасидаги, шунингдек, иш берувчилар билан ишчи ва хизматчилар ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятларини чуқур билиш ҳам талаб этилади.

Ижтимоий муҳит бир қатор соҳалардан иборат. Ана шу соҳалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар йўналиши, даражаси ва жиғилик кўп жиҳатдан оммавий ахборот воситалари фаолиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ОАВ ходимларининг касбий маҳорати ва компетентлигини ижтимоий муҳит, жумладан, ижтимоий шериклик ривожланишининг муҳим шартларидан бири деб баҳолаш лозим бўлади.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ Президент Ислам Каримов томонидан “Кучли давлатдан - кучли жамият сари” шиори ўртага ташланган эди. Ўша пайтларда бизни танқид қилувчилар орасида “кучли давлат фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклайди”, деювчилар ҳам топилди. Айни пайтда МДХга кирувчи мамлакатлардан кўпчилигининг ўтган аср 90-йилларидаги ҳаёти агарда кучли давлат бўлмаса, жамиятда ижтимоий анархия ҳукмрон бўлиб қолишини кўрсатди. Танқидчиларимиз емирилиб кетган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан кучли давлатни четлаб, бир сакраб, фуқаролик жамиятига ўтишни тарғиб қилишди. Амалда эса маъмурий-буйруқбозлик тизимидан кучли давлатни четлаб, биратўла фуқаролик жамиятига ўтиш учун ҳаракат қилганларнинг сакраши олдинга эмас, орқага қаратилган бўлади.

Ўзбекистон тажрибаси давлат ва жамиятнинг ўзаро масъулиятли муносабатлари, давлат ва жамият манфаатларининг мувозанатига асосланган жамиятни шаклланди.

тириш, фуқароларнинг демократик эркинликларини таъминлашнинг дастлабки босқичларида кучли давлат зарурлигини кўрсатди. Айни пайтда, фуқаролик жамияти сари ингилиш жараёнида давлат фуқаролик жамияти институтлари фаолиятига ва улар билан ҳамкорлик қилишга эҳтиёж сезади.

МДХга аъзо ва аъзо бўлмаган бир қатор давлатлар тажрибасининг кўрсатишича, фуқаролик жамияти институтларининг етарли ривожланмаганлиги корпоратив худбинликнинг кучайиши, ҳокимият билан бизнеснинг тил бириктиришига олиб келади. Ривожланишнинг мана шундай номақбул йўлига ўтиб қолишининг олдини олишда оммавий ахборот воситаларининг дадиллиги ва моҳирлиги муҳим роль ўйнайди. Чунки ОАВ ижтимоий ҳаёт шаффофлигини таъминлашга хизмат қилар экан, номақбул ҳодисаларни дастлабки босқичларидаёқ бартараф этиш учун шароит яратади.

Мамлакатимиз ҳаётига татбиқ қилинган ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ўзбек модели фақат ривожланиш суръатларининг ўсишигагина хизмат қилиб қолмай, мамлакатда ижобий маънавий-руҳий иқлим яратилишига, аҳолининг турли қатлам ва табақалари ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатилишига, нодавлат нотижорат ташкилотлар билан ҳокимият органлари ва ОАВ ўртасида шериклик муносабатлари шаклланишига ҳам хизмат қилди.

Мамлакатимизда ижтимоий шериклик муносабатларини ҳаётга татбиқ этишдаги ўзига хосликлардан бири шундаки, бир қатор МДХга аъзо мамлакатларда бозор муносабатларига ўтиш жараёнида фалаж қилиб даъволаш усули қўлланди, яъни сакраб ўтиш йўли тугилди. Улар бир нарсани ҳисобга олишмадики, бундай сакраш муваффақият билан тутаган тақдирда ҳам, фалаж ҳолига тушган одамларнинг ижтимоий шериклик муносабатларининг моҳиятини тушунишга вақти ҳам, ҳоли ҳам бўлмайди. Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш эса шерикликнинг моҳиятини тушуниш, англаб етиш учун вақт ҳам, имконият ҳам яратади. Шунинг учун мамлакатимизда ҳокимият

органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ижтимоий шерикликка ўтиш учун асос ижтимоий таранглик ва катаклизмаларсиз амалга оширилди. Тараққиётимизнинг айнан мана шундай тинч ва осойишта йўлдан боришида ОАВнинг роли бениҳоя катта. Чунки бир сакраб бозор муносабатларига ўтиш мумкинлиги ҳақидаги хом хаёллар баъзи одамларимиз онгига ҳам таъсир ўтказган эди. Шундай шароитда фалаж қилиб даволаш усулининг хавфли жиҳатлари ва бозор муносабатларига аста-секинлик билан ўтишнинг афзалликларини кенг омма онгига етказиш жуда муҳим аҳамият касб этаётган эди. Ана шу муҳим вазифани бажаришда ОАВ жуда муҳим роль ўйнайди. ОАВни эркинлаштириш, мустақил матбуот органлари, радио ва телевидение органлари ролини янада ошириш бўйича мамлакат раҳбарияти томонидан ўтказилган тadbирлар синергетик самара берди ва белгиланган мақсадга эришиш учун имконият яратди.

Мамлакатимизда бозор муносабатларига ўтишда қўлланган усулнинг ўзига хослиги шундаки, ҳокимият органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги шериклик аввал бошданок ўзаро ишонч ва ҳамжиҳатликка асосланган. Шунга кўра, бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки даврлариданок давлат ННТларни қўллаб-қувватлай бошлади. Бундан ташқари, давлат фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ва бир қатор мустақил ОАВнинг шаклланиши учун амалий ёрдам кўрсатди.

Ғарб мамлакатларидаги бозор муносабатларига ўтиш ҳақидаги назарияларда давлат трипартизм тизимида ўтказиладиган музокараларда воситачилик функциясини бажаради, деб таъкидланади. Бундай назарияларга кўра, давлат музокаралар жараёнида пассив кузатувчи бўлиши керак. Ўзбекистонда трипартизм тизимидаги музокараларда давлат кузатувчилик билангина чекланмайди. Ҳозирги кунда у ана шу музокараларнинг ташкилотчиси ҳамдир. Бу фикримизни, аввало, давлат ҳокимияти органлари ижтимоий шериклик ҳақидаги ҳуқуқий-меъерий ҳужжатларни қабул қилиши ҳам тасдиқлайди.

Ғарб мамлакатларида бундай ҳужжатлар ижтимоий меҳнат тизимида низолар пайдо бўла бошлаганида эмас, балки улар кучайиб, ижтимоий барқарорликка хавф сола бошлаганидан кейин қабул қилинган. Бизнинг мамлакатимизда эса бундай ҳужжатлар мазкур низолар кучайганда эмас, балки улар ҳали вужудга келмасдан аввал қабул қилинди. Чунки давлат ана шундай низоларнинг олдини олишга биринчи даражали аҳамият берди. Ушбу жараёнда ўзбек моделининг давлат бош ислоҳотчи экани ҳақидаги тамойили жуда муҳим роль ўйнади. Чунки, давлат ислоҳотлар жараёни учун зарур бўладиган ҳуқуқий-меъёрий базани олдиндан тайёрлаб олди. Фалаж қилиб даволаш усули қўлланганда эса бундай қилишнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам бошқа мамлакатларда тартибсиз ўтган жараён мамлакатимизда тартибли ўтказилди.

Мамлакатимизда давлат бош ислоҳотчи бўлгани учун ҳам ижтимоий шерикликка ўтиш жараёнининг бошидаёқ ҳуқуқий меъёрлар тайёрланганини инкор этмоқчи бўлган “дўстларимиз” ҳанузгача Ўзбекистонда ижтимоий шериклик тўғрисида қонун қабул қилинган эмас, деб бизни танқид қилмоқчи бўлишади. Бунга жавобан шуни эслатиш лозимки, Ғарб мамлакатларидаги “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги қонунларда баён қилинган қоидаларнинг кўпчилиги бизнинг қатор қонунларимиз ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларимизда ўз аксини топган. Масалан, ижтимоий шерикликнинг асосини жамоавий музокара ва жамоа шартномалари ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилда қабул қилинган “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 9-моддасида шундай дейилади: “Агар қасаба уюшмалари жамоа шартномаси, битими тузишни таклиф қилса, маъмурият, мулкдор ёки улар вакил қилган бошқарув идораси бу ҳақда музокаралар олиб бориши шарт.”¹

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 2002 й. 1-сон.

Ушбу Қонун бундан 20 йил аввал қабул қилинганини яна бир бор эслатиб қўймоқчимиз. Мазкур Қонун ва мустақиллик йилларида фуқаролик жамияти институтларининг ролини оширишга қаратилган 200дан ортиқ меъёрий ҳужжатлар ижтимоий шерикликни ҳаётга татбиқ қилиш учун ҳуқуқий асос ҳисобланади.

Мамлакатимизда ижтимоий шерикликни ҳаётга муваффақиятли татбиқ қилинишига хизмат қилган омиллардан бири мазкур қонунлар қабул қилинишдан аввал кенг муҳокамадан ўтказилишидир. Масалан, "Ижтимоий шериклик тўғрисида"ги Қонун лойиҳаси Парламентимиз, Касаба уюшмалари Федерацияси, Ўзбекистон Нодавлат нотижорат ташкилотлари мустақил уюшмаси сайтларига қўйилди, фуқароларимиз у билан танишиб, фикр-мулоҳазаларини баён қилишмоқда. Шу ўринда электрон оммавий ахборот воситаларининг мамлакатимиз ҳаётидаги роли ўсиб бораётгани кўзга ташланмоқда.

ОАВ ролининг бундай ўсиб бориши, бир томондан, ижтимоий шерикликнинг кенг ёйилишига хизмат қилса, иккинчи томондан, жамоатчилик назоратини кучайтиришга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам Президент Концепциясида мазкур масалага алоҳида урғу берилди.

Концепцияда давлат ҳокимияти органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек, уларнинг ҳуқуқий асослари ва оммавий ахборот воситалари билан муносабатларига катта эътибор қаратилади. Ушбу муҳим ҳужжатда шундай дейилади: "...гап таҳририятларга ҳокимият органлари ва маъмурий тузилмалар томонидан бўлаётган маълум даражадаги босимларни бартараф қилиш билан боғлиқ муаммоли масалаларни ҳал этиш ҳақида бормоқда."

Нодавлат оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш, уларнинг ахборот соҳасини демократлаштиришда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган кенг қамровли институционал ислоҳотлар амалга оширилди.

Нодавлат оммавий ахборот воситаларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг моддий-техник базаси ва кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлаш мақсадида бир қанча жамоат ташкилотлари ташкил қилинди. Ўз таркибида 100 дан ортиқ электрон оммавий ахборот воситасини бирлаштирган Нодавлат электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди шулар жумласидан.

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати ўрнатиш жараёнида оммавий ахборот воситаларининг ролини оширишга қаратилган тадбирлар бутундан бошлангани йўқ. Оммавий ахборот воситалари ролини оширишга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий базани яратишга мустақилликнинг дастлабки йилларида ноқ киришилган эди. Масалан, 1997 йилда қабул қилинган “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуннинг 9-моддасида шундай дейилади: “Тахририят ходими мурожаатлардан ёки бошқа манбалардан ўзига маълум бўлган ёхуд ўзи гувоҳ бўлган муайян воқеа, ҳолат юзасидан журналистик текширув ўтказишга, фактларни, гувоҳлик кўрсатмаларини тўплашда аудио ва видеотехникадан фойдаланишга ҳақли.”⁴

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 3 июлдаги “Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармониға мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигига айланрилиб, ушбу давлат идораси зиммасига “оммавий ахборот воситаларининг мустақил фаолиятиға доир конституциявий ҳуқуқлар ва қонунчиликнинг сўзсиз бажарилиши, сўз ва матбуот эркинлиги кафолатланиши мониторингини олиб бориш” вазифаси юклатилди. Мазкур ҳужжатлар омма-

⁴ Тўртинчи ҳокимият. – Т.: Меҳнат, 2003. 9-бет.

вий ахборот воситаларининг жамият ҳаётидаги ролини ошириш учун тегишли ҳуқуқий-меъёрий база яратишга қаратилган эди.

Мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари, жумладан, нодавлат ОАВга берилаётган алоҳида эътиборни шундан ҳам билса бўладики, фақат кейинги 10 йилнинг ўзида босма оммавий ахборот воситалари сони 1,5 баробар, электрон оммавий ахборот воситалари сони эса 7 баробар кўлайиб, бугунги кунда уларнинг умумий сони қарийб 1200 тага етди. Мавжуд барча телеканалларнинг қарийб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳисобланади.

Мустақил ОАВ сонининг ўсиши ва мавқеининг мустаҳкамланиши жамоатчилик назоратини кучайтиришнинг муҳим шартидир. Шу нуқтаи назардан мамлакатимизда жамоатчилик назоратини кучайтириш учун имкониятлар ортиб бораётганига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Жамоатчилик назоратининг самарадорлиги кўп жиҳатдан фуқароларнинг ахборот соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларига боғлиқ. Президент Концепциясида муҳим бир масалага алоҳида эътибор қаратилади: "... гап оммавий ахборот воситалари ва давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларнинг устувор жиҳатларини тўғри белгилаш, жумладан, оммавий ахборот воситалари фаолияти устидан назорат қилишнинг иқтисодий механизмларини, ахборот манбаларининг ёпиқлигини, шунингдек, таҳририятларга ҳокимият органлари ва маъмурий тузилмалар томонидан бўлаётган маълум даражадаги босимларни бартараф қилиш билан боғлиқ муаммоли масалаларни ҳал этиш ҳақида бормоқда." Концепцияда мазкур муаммони ҳал этиш йўллари ҳам кўрсатиб берилади:

"Шу боисдан қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш ўта долзарб аҳамият касб этмоқда:

Биринчи. «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида» Қонун қабул қилиш зарур. Бу, ўз навбатида, фуқароларнинг ахборот соҳаси-

даги конституциявий ҳуқуқини янада кенгроқ амалга ошириш имкониятини яратиб бериш билан бирга, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг қабул қилинаётган қарорлар сифатини ошириш борасидаги масъулиятини ҳам кўп жиҳатдан кучайтирган бўлур эди.

Ушбу қонун давлат ҳокимияти органлари фаолияти ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиб бориш тартибларини аниқ белгилаб бериши, аҳолининг, жамоат бирлашмаларининг давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинаётган қарорлар, авваламбор, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан кенг хабардор бўлиб боришини таъминлаши лозим.

Иккинчи. Демократлаштириш жараёнларида аҳамияти тобора ортиб бораётган ахборот коммуникациялари соҳасининг энг муҳим тармоқларидан бири бўлган телерадио тизимини ривожлантиришга қаратилган «Телерадиоэшиттиришлар тўғрисида» Қонун қабул қилиш ҳақида таклиф киритилмоқда.

Маълумки, ҳозирги вақтда ушбу соҳадаги фаолият оммавий ахборот воситалари, радиочастота спектри, телекоммуникациялар, ахборотлаштириш тўғрисидаги қонунларнинг муайян моддалари билан тартибга солиб келинмоқда.

Шу билан бирга, телерадиоэшиттиришлар соҳасини мустақил қудратли индустрия сифатида қайта ташкил этиш, телерадиоэшиттиришларнинг янги шакл ва турларининг пайдо бўлиши телерадиодастурларни тайёрлаш ва узатиш жараёнида юзага келадиган муносабатларни тизимли ва кенг кўламли равишда тартибга соладиган яхлит қонунни кучга киритиш заруратини туғдирмоқда.

Учинчи. Оммавий ахборот воситалари эркинлиги ва мустақиллигини янада мустақкамлаш муаллифлик ҳуқуқлари ва интеллектуал мулкни ишончли ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолатлари ва механизмларини кучайтириш, ахборот соҳасига бозор механизмларини жорий қилиш билан бевосита боғлиқдир.

Ушбу вазифани амалга ошириш учун «Оммавий ахборот воситалари фаолиятининг иқтисодий асослари тўғрисида», «Оммавий ахборот воситаларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатлари тўғрисида»ги қонунларни қабул қилиш таклиф этилади.

Тўртинчи. Оммавий ахборот воситаларининг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик ва парламент назоратини таъминлаш, ҳокимият ва жамоатчилик ўртасида мустақкам алоқа ўрнатиш борасидаги ролини кучайтиришга қаратилган самарали ҳуқуқий механизмларни яратиш мақсадида «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида», «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа бир қатор қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилади.

Бунда, хусусан, давлат ва жамоат бирлашмалари ахборот хизматлари, медиа-тузилмалар ишини фаоллаштириш бўйича кенг кўламли чора-тадбирларни кўзда тутиш лозим. Оммавий ахборот воситаларининг ахборот олиш юзасидан мурожаатларини кўриб чиқиш муддатларини қисқартириш, ахборот олиш соҳасидаги қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик ва мансабдор шахсларнинг маъмурий жавобгарлигини кучайтириш ва бошқа чора-тадбирларни таъминлашга қаратилган ҳуқуқий механизмлар устида иш олиб бориш зарур».

Президент Концепцияда ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини кучайтириш, уларнинг давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан назорат олиб бориш фаолиятини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратган: «Маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, унинг давлат бошқарув органлари фаолияти

Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010, 29-30 бетлар.

устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтиришга жиддий эътибор қаратиш лозим.”⁶

“Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги ва “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун лойиҳаларининг бир пайтда муҳокамага чиқарилгани бежиз эмас. Улар ўзаро узвий боғлиқ ва мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида энг долзарб масалалардан бирига айланди. Мазкур қонунларнинг лойиҳалари кенг халқ оммасига оммавий ахборот воситалари орқали етказиб берилди. Бу қонунлар қабул қилинганидан кейин эса уларни мамлакатимиз ҳаётига татбиқ қилишда ҳам оммавий ахборот воситаларининг роли беқиёс.

⁶ Ўша манба. 42-бет.

Жамоатчилик назорати – фуқаролик жамиятининг муҳим институти

Улугбек Мудаммадиев,
сиёсий фанлар номзоди

Жамоатчилик назорати жаҳон демократик ҳамжамияти томонидан фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан бири сифатида эътироф этилади. Жамоатчилик назорати институтининг мавжудлиги давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизими органларининг фаолиятини янада такомиллаштиришга, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини давлат органлари, мансабдор шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатларидан ҳимоя қилиш механизмининг самарадорлигини оширишга кўмаклашади.

XX аср ўрталарига келиб, жамоатчилик назоратидан фуқаролик жамияти давлат органлари, мансабдор шахслар фаолияти устидан назорат қилишнинг шакли сифатида фойдаланиш амалиёти бир қатор хорижий мамлакатлар, жумладан, АҚШ ва Европа давлатларида кенг ривож топди.

Аҳамиятли томони шундаки, мазкур мамлакатларда жамоатчилик назоратининг, асосан, қуйидаги турларига алоҳида эътибор қаратилмоқда:

- давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш. Унга кўра, ҳар бир фуқаро давлат органининг ҳужжатлари билан бемалол танишиши мумкин, фуқароларнинг мурожаатлари дарҳол кўриб чиқирилиши ва унга зудлик билан жавоб берилиши лозим;

- журналистик суриштирув. Жамоатчилик назоратининг мазкур тури катта самара бермоқда. Қолаверса, ҳозирги кунда журналистик суриштирув олиб боришга ихтисослашган журналистлар ҳамжамияти шаклланган;

- давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига юбориладиган петициялар;

- давлат ва жамият ишларида фуқароларнинг бевосита иштирок этиши. Жамоатчилик назоратининг мазкур тури, асосан, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолияти орқали, фуқаролар йиғини ва мажлислари, ошқоравий эшитувлар каби шаклларда амалга оширилади;

- жамоатчилик назоратини шакллантирувчи ва сиёсий элитага таъсир этувчи илмий-тадқиқот, публицистик ва адабий асарларни чоп этишдан иборат. XX асрнинг охиридан Ғарбий Европада илмий экспертиза ҳамда тадқиқот шаклида амалга оширилаётган ва ижтимоий аудит деб номланган жамоатчилик назоратининг ушбу турига катта эътибор қаратилмоқда;

- қонун лойиҳалари ва давлат ҳаётига оид муҳим масалаларни ошқора муҳокама этиш;

- халқ қонунчилиги ташаббуси. Жамоатчилик назоратининг мазкур турига кўра фуқаролар қонун лойиҳасини тегишли субъектларга тавсия этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Маълумки, жамоатчилик назорати мамлакатимизда ўз тарихий илдизларига эга. Чунончи, у азал-азалдан маҳаллалар, оқсоқоллар кенгаши кўринишида амал қилиб келган. Жумладан, ҳар бир оилада ота-оналарнинг онига фарзандлари тарбиясига бефарқ бўлмаслик, огоҳ бўлиш каби фазилатлар сингдирилган ва жамоатчилик назоратини амалга оширишда фарзандларнинг масъулияти маълум бир меъёрлар билан белгилаб берилган. Ёши улур кексаларимизнинг айтишича, азал-азалдан бирор-бир маҳаллага нотаниш киши ёки меҳмон кириб келса, унга “Кимсиз?”, “Қаердансиз?”, “Қандай юмуш билан маҳалламизда юрибсиз?” каби саволлар берилган ва бу жамоатчилик назоратининг бир шакли сифатида намоён бўлган.

Айни чоғда мустақиллик йилларида жамоатчилик назоратига фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим институти сифатида алоҳида эътибор берилмоқда. Хусусан,

мамлакатимизда жамоатчилик назорати институтининг концептуал қоидалари, асослари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг асарлари ва нутқларида баён қилиб берилган.

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан кучли жамоатчилик назоратининг мавжудлиги фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим шартларидан биридир. Бинобарин, фуқароларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бепарқ бўлмаслиги ҳамда ҳар бир давлат хизматчисининг ўз фаолиятини жамоатчилик назорати остида эканлигини чуқур ҳис этиши фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Юртбошимиз шундай деб таъкидлайди: “Шуни унутмайликки, биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шуғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини, давлат фаолияти, шу жумладан, унинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан ҳам жамият назоратини ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу масалада бундан бошқа муқобил йўл йўқ”¹.

Фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати, авваламбор, жамоат ташкилотлари – сиёсий партиялар, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, касаба уюшмалари, нодавлат нотижорат институтлар, истеъмолчилар уюшмалари фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бинобарин, ҳокимият органларининг жамоат ташкилотлари орқали халқ билан мулоқоти демократияни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ҳокимият органлари халққа ўз сиёсати ва ҳаракатларини тушунтириши, унинг олдида ҳисоб бериши лозим.

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-ж. – Т.: Ўзбекистон, 2003. 28-29-бет.

Жамоатчилик назорати жамиятда ижтимоий адолат қарор топиши учун шахс, жамият ва давлат ўртасидаги алоқаларда мувозанат, тенглик, ўзаро масъулият ва жавобгарликка хизмат қилувчи асосий омил ҳисобланади. Мазкур институт инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан кафолатланганини, балки давлат органлари фаолиятида уларнинг устувор аҳамиятга эгаллигини таъминлайди ва бунда жамоатчилик назоратининг мавжудлиги сиёсий ҳокимиятнинг том маънода халқ қўлида бўлишининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Жамоатчилик назоратининг мазмун-моҳиятини қуйидаги йўналишлар асосида тавсифлаш мумкин:

- ҳокимият органлари фаолиятининг доимий тизимли мониторингини олиб бориш;

- ижтимоий муҳим бўлган қарорларни қабул қилишда жамоатчиликнинг иштироки;

- ҳокимият органлари ҳузурида назорат комиссиялари, жамоатчилик кенгашларининг ташкил этилиши ва бошқалар.

Фуқаролик жамияти институтлари жамоат назоратини амалга оширишга қаратилган фаолиятлари орқали давлатга нисбатан ўзига хос таъсир кучи яратадилар. Бир сўз билан айтганда, жамоат ташкилотлари сиёсий ва ижтимоий жараёнлар, давлат ва жамият қурилиши масалалари ҳамда қабул қилиниши назарда тутилаётган қонун лойиҳалари ва ҳукумат қарорларига ўз муносабатларини билдириш орқали жамоатчилик назоратини амалга оширадилар.

Жамоатчилик назоратини янада самарали ташкил этиш кўп жиҳатдан нодавлат жамият тузилмалари ва уюшмалари, фуқаролик жамияти институтларига боғлиқ, бунинг учун эса ана шу тузилмаларнинг мустақиллигини амалда таъминлаш, уларнинг ривожланишига кенг имкониятлар яратиш ҳамда фаоллигини оширишга кўмаклашиш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашнинг ташкилий ва ҳуқуқий механизмларини мукамал ишлаб чи-

киш ўта долзарб масала. Фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан кафолатланганлигини, балки давлат органлари фаолиятида уларнинг устувор бўлишини ҳам муайян даражада таъминлайди.

Жамоат ташкилотлари орқали олиб бориладиган жамоат назоратининг хусусиятлари қуйидаги тамойилларда намоён бўлади:

- жамият ва шахс манфаатларининг устунлиги;
- бундай жамоатчилик назоратининг кенг қамровлилиги, яъни у ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари ва соҳаларида амалга оширилиши;
- унинг оммавийлиги, яъни ҳар бир фуқаро ва фуқаролар гуруҳида бундай назоратда истисносиз иштирок эта олиш имкониятининг мавжудлиги;
- унинг ошкоралиги, яъни уни амалга ошириш жараёни ҳам, унинг натижалари ҳам барча учун очиқ ва бу назоратнинг омманинг нигоҳи ҳамда кузатувида амалга оширилиши;
- назоратни амалга оширишнинг ихтиёрийлиги ва бегаразлик асосида бўлиши;
- уни амалга ошириш жараёнида давлат органлари, мансабдор шахслар, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига бевосита аралашмаслик.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда фаолият юритаётган беш мингдан зиёд жамоат ташкилотлари юқоридаги ҳуқуқий асосларга таянган ҳолда ижтимоий ҳаётнинг турли йўналишлари асосида муайян даражада жамоатчилик назоратини амалга ошириш жараёнига ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Бу борада давлатимиз раҳбари таъкидлаб ўтганидек: “Биз ноҳукумат ва жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрни ва аҳамиятини кучайтиришга катта эътибор бермоқдамиз. Нодавлат ва жамоат тузилмаларининг, биринчи навбатда, демократик қадриятлар, одам-

ларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти органлари ва ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолияти устидан тўрачилик ва коррупцияга қарши курашнинг самарали воситаси бўлган жамоатчилик назоратини кучайтиришдаги ўрни ортиб бораётганини кўриб турибмиз”².

Мамлакатимизда жамоатчилик назорати институти янги шаклланаётган, ривожланаётган замонавий институтлар сирасига киради. Мустақиллик даври юртимизда жамоатчилик назоратининг бирламчи асосларини яратиш даври бўлди. Сўз ва фикр эркинлигига кенг йўл очилди, ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш механизмлари яратилди. Ўзбекистонда турли жамоат бирлашмалари, нодавлат но-тижорат ташкилотлари томонидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш механизмини тартибга солувчи муайян норматив-ҳуқуқий база шакллантирилди ва жамоат назоратини амалга ошириш шакллари қарор топди. Масалан, жамоатчилик назоратининг турли шакллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларида мустақкамлаб қўйилган. Хусусан, Асосий Қонунимизнинг 2-моддасига кўра, “Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”. Конституциянинг 35-моддасида “Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт” эканлиги белгилаб қўйилган. Жамоатчилик назоратининг турли жиҳатлари жами 2 та конституциявий қонун, 33 та қонун, 5 та кодексда, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукуматининг бир қатор қарорларида, шунингдек, бир қанча идоравий ҳужжатларда мустақкамланган.

² Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-ж. –Т.: Ўзбекистон, 2003. 87-бет.

2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси”ни тақдим этди. Мазкур Концепциядаги ғоялар юртимизда “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилига асосланган ислохотларни изчил давом эттиришда бутунлай янги босқич бошланганидан далолат беради. Унда юртимизда бугунгача қўлга киритилган ютуқларни мустақамлаш ҳамда ривожланган демократик давлатлар қаторидан ўрин эгаллашдек буюк мақсаднинг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Мазкур Концепцияда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратиш учун “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонун қабул қилиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилди. Қонунда жамоатчилик назоратининг турлари, шакллари ва субъектлари, назорат предмети, уни амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари, шунингдек, мазкур соҳада амалдаги қонун ҳужжатларини ижро этмагани учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги шартларини белгилаш назарда тутилган.

Юқорида таъкидланган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда жамоатчилик назоратининг у ёки бу жиҳатлари ўз ифодасини топган бўлса-да, Юртбошимиз ушбу фаолиятни тартибга солиш учун алоҳида қонун қабул қилиниши лозимлигига жамоатчилик эътиборини қаратди. Ҳозирги кунда “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш, унинг

Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 96-бет.

илмий-назарий асослари, хорижий тажрибани чуқур тадқиқ этиш соҳа вакиллари, зиёлилар, парламентимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Негаки, жамиятимиз ривожланиб, юқори босқичларга кўтарилгани сари давлатнинг бир қатор вазифалари, шу жумладан, назорат вазифаси ҳам тобора камайиб, у ўз ўрнини жамоат ва нодавлат ташкилотларига, фуқаролар уюшмаларига бериши ва бу жараён тўхтовсиз давом этиши зарур. Мана шу йўлни ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш борасидаги ўзимиз танлаган, мустақиллик йиллари тажрибамизда синалган ягона тўғри йўл деб айтишга асосларимиз етарли.

Жамоатчилик назоратининг мавжудлиги – демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тараққиётининг муҳим шарт. Айнан жамоатчилик назорати орқали фуқаролар ва жамоат тузилмалари жамият ҳаётидаги муаммолар ечимини топишга эришадилар. Демак, жамоатчилик назорати институтини қайсидир маънода жамият ҳаётидаги камчиликларни бартараф этиш, муаммоларнинг ечимини топиш, давлат ва жамиятни ривожлантириш, фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим усули сифатида баҳолаш мумкин.

Олдимиздаги муҳим масала – “Жамоатчилик назоратини амалга оширишда фуқаролик жамияти институтларининг иштироки, роли ва ўрни қандай бўлиши лозим?” – деган саволга жавоб топишдан иборат. Жамоатчилик назорати ўз мазмунига кўра жамоат бирлашмалари, яъни ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ижтимоий фондлар, федерациялар, нодавлат ОАВ каби фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга ошириладиган назорат шаклидир. Демак, мазкур демократик жараённинг асосий субъектлари нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари ҳисобланади. Шу билан бирга, жамоатчилик назоратини амалга оширишда фуқаролик жамияти институтлари энг асосий ўринни эгаллайди.

Фуқаролик жамияти институтлари орасидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш борасида катта имкониятга эга бўлган ва ушбу имкониятдан самарали фойдаланаётганларини қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

Оммавий ахборот воситалари. Мазкур серқирра институт тарғибот-ташвиқот ва тушунтириш ишларини амалга оширишда, жойларда мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш ва ёритиш орқали уларни бартараф этишга эришиш борасида катта имкониятга эга. Ҳозирда мамлакатимизда 1200 та босма ва электрон оммавий ахборот воситалари фаолият олиб бормоқда. Айниқса, уларнинг нодавлат секторига тегишли қисми жамоатчилик назоратини амалга оширишда фаоллик кўрсатмоқда. Масалан, сўнгги вақтларда оммавий ахборот воситалари орқали давлат ва назорат органлари фаолиятидаги айрим камчилик ва нуқсонларни рўй-рост айтиш, мамлакатимиз ҳудудидаги ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид муаммоларни таҳлилий жиҳатдан ёритишга бағишланган кўрсатув ва эшиттиришлар, шунингдек, мақола ва очерклар сони ортиб бормоқда. Буни амалдаги жамоатчилик назоратининг аниқ ифодаси сифатида баҳолаш мумкин.

Концепцияда асосий ўрин эгаллаган фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши, энг аввало, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва уларни кафолатлаш билан ҳамоҳангдир. Бугунги кунда эса Ўзбекистонда инсон ва унинг манфаатлари олий қадрият сифатида тан олинб, инсон манфаатлари улуғланишига қаратилган ислохотлар изчил олиб борилмоқда. Мана шу туб ислохотларни амалга оширишда фуқаролик жамияти институтининг ажралмас қисми бўлган миллий оммавий ахборот воситаларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш бўйича фаол иштирок этиши муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимиз Президенти Концепциянинг учинчи йўналишида “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг

очиқлиги тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиш зарурлиги-га алоҳида аҳамият қаратди.

Истиқлолисимизнинг ўтган йигирма бир йили мобайнида мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари ўзига хос тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтиб, бугунги кунда ҳуқуқий-демократик давлат ва эркин фуқаролик жамиятининг ажралмас қисмига, озод ва ҳур халқимизнинг холис овози-ю сўзига айланди. Мамлакатимизда ОАВ эркинлиги даражасининг муҳим кўрсаткичларидан бири бу – ахборот соҳасининг изчил ва эркин тараққиёти ҳамда ҳар бир фуқаронинг ҳеч қандай тўсиқ ва монеликсиз ахборот олиш ва ундан фойдаланиши учун зарур шароитни таъминловчи ҳуқуқий майдоннинг мавжудлиги. Шу билан бир қаторда, бугунги кунда барча давлат органлари ўз веб-сайтларига эга ва ҳар ким улар орқали ўзи учун зарур бўлган маълумот, у ёки бу идоранинг фаолияти тўғрисида ахборот олиш, расмий материаллар билан танишиш имконияти мавжуд. Вазирлик ва идора, маҳаллий давлат органлари, муассасаларининг матбуот хизматлари, уларнинг Интернетдаги веб-сайтлари орқали интерактив давлат хизматлари кўрсатиш 2002 йилга нисбатан 2,8 бараварга ошди. Давлат органлари веб-сайтларидан ташқари бошқа веб-сайтларнинг сони ҳам ошиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Хусусан, “Uz” домени зонасидаги веб-сайтлар сони 2002 йилда 587 та бўлса, бугунга келиб 12 мингтага етган. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий ислохотлар тўғрисидаги ахборотнинг нафақат фуқароларимизга, балки хорижий мамлакатларга етказиб берилишига ҳам хизмат қилмоқда.

Давлатимиз раҳбари томонидан Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида қилинган маърузада таъкидланганидек, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши фуқароларнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқини янада кенгроқ амалга ошириш

имкониятини яратиб бериши билан бирга, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қабул қилинаётган қарорлар сифатини ошириш борасидаги масъулиятини ҳам янада кучайтиради.

Дарҳақиқат, Қонуннинг асосий вазифаси сифатида, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш мақсадида, оммавий ахборот воситалари, биринчи ўринда, аҳоли ва кенг жамоатчиликни Олий Мажлис палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимликлар томонидан қабул қилинаётган қонунлар ва қарорлар, авваламбор, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан кенг хабардор бўлиб боришини таъминлаш назарда тутилмоқда. Қонун лойиҳасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти очиқлигининг асосий принциплари сифатида белгилаш учун таклиф этилаётган ахборотнинг очиқлиги ва ошкоралиги, тезкорлиги ҳамда ҳаққонийлигидан келиб чиқиб, мазкур органлар фаолияти ҳақида жамоатчиликни атрофлича хабардор қилиб бориш, ахборотни ошкор қилиш (эълон қилиш) тартиблари ва манбаларини аниқ кўрсатиб қўйиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки демократик ҳамда очиқ жамиятда давлат бошқаруви аҳолининг бевосита ва билвосита иштирокида амалга оширилади. Зеро, шундагина фуқаролар мамлакатда қандай қарор ва дастурлар қабул қилинаётгани, уларнинг қай йўсинда бажарилаётганлиги, масъул ва мансабдор шахслар ўз вазифаларини нечоғлик адо этаётганлигини очиқ-ойдин билиш, керак бўлса, мазкур жараёнларга ўз муносабатларини билдириши мумкин бўлади.

“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Қонун, энг аввало, давлат идоралари билан бирга, фуқаролик жамияти институтлари тизимида алоҳида ўрин эгаллаган оммавий ахборот воситаларининг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутди. Яъни,

жамият ҳаётининг турли йўналишларига оид қабул қилинаётган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, истиқболли дастурлар, лойиҳаларни амалга ошириш, журналистлар томонидан ахборот олиш, тўплаш ва тарқатиш борасида қонунчилик механизмларини такомиллаштириш, фуқароларни давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ҳолис, тезкор ва тўла-тўқис хабардор қилиш, давлат ва жамоат ташкилотлари ахборот хизматлари ишининг такомиллашиши, фуқароларнинг давлат ва жамият қурилиши жараёнида фаол иштирокини таъминлашга хизмат қилиб, бу органлар устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда барча зарур шароитларни яратиб беради. Шу билан бирга, оммавий ахборот воситалари давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш жараёнида турли қарашга эга бўлган ҳар бир шахсни бир мақсад йўлида, яъни Ватан равнақи, Юрт тинчлиги ва Халқ фаровонлигига эришиш йўлида масъулият ҳиссини шакллантиради.

Ўзини ўзи бошқариш органлари. Мамлакатимизда ҳозирги кунда 10 мингга яқин ўзини ўзи бошқариш органлари фаолият олиб бормоқда. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида давлат бошқаруви органларининг жойларда фуқароларнинг долзарб масалаларини ҳал қилиш борасидаги фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш тизимида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари роли кучайиб бормоқда. Бунда давлат бошқаруви органларининг жойларда фуқароларнинг долзарб масалаларини ҳал қилиш борасидаги фаолиятида қонун ва бошқа қонунчилик ҳужжатларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш тизимида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг роли кучайиб бормоқда. Жамият ва давлатни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш институти - маҳалла фаолиятининг таш-

килий асосларини янада такомиллаштириш, унинг вази-
фаларини кенгайтириш ҳамда давлат ҳокимияти ва бош-
қаруви органлари билан яқин ҳамкорлигини таъминлаш
алоҳида долзарблик касб этмоқда.

Маҳалла жамоатчилиқ назоратини амалга оширишда
ўзига хос ўрин эгаллайди. У ердаги ҳар бир ҳаракат халқ-
нинг, жамоанинг назоратида. Маҳалла оқсоқоллари ўз
худудида мавжуд муаммоларни яхши тушунади ва улар-
ни бартараф этишда ўзини масъул деб билади. Ҳар бир
давлат ташкилоти маҳалла билан ҳамкорлик қилишга,
уларнинг ёрдамига таянишга мажбур эканлигини бугун
ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда маҳалла томо-
нидан амалга оширилаётган жамоатчилик назоратига на-
зар ташласак, у ерда кўплаб муаммолар ўз ечимини то-
паётганининг гувоҳи бўламиз. Бундан ташқари, маҳалла
фаоллари давлат ва назорат органлари томонидан амалга
оширилаётган тадбирларнинг инсон ҳуқуқларига ҳамоҳанг-
лигини аниқлаш ва унга баҳо бериш жараёнида давлат
ва жамият бошқарувида фаол иштирок этмоқдалар. Шу-
нингдек, улар фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва мадания-
тини юксалтириш йўлида алоҳида жонбозлик кўрсатмоқ-
далар.

Бугунги кунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш
органлари тегишли ҳудудда ердан фойдаланиш ва уни му-
ҳофаза қилиш, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхо-
налари ишини ташкил этиш, савдо қоидалари ва фуқаро-
ларга хизмат кўрсатиш маданиятига риоя этиш, аҳоли
пунктлари, сув таъминоти манбалари, уй-жойлар, мак-
таблар ва бошқа таълим муассасаларининг санитария ҳамда
экологик ҳолати билан боғлиқ соҳаларда жамоатчилик на-
зоратини амалга оширишда муайян тажриба тўплаганлар.
Улар ёнғин хавфсизлиги талаблари, чорва моллари бо-
қилишнинг ветеринария қоидалари, уй-жойлар қуриш ҳамда
турар жой атрофларини ораста сақлашга риоя этилиши-
ни таъминлаш устидан жамоатчилик назоратини амалга
оширмоқдалар, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари,

хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари билан биргаликда фуқаролар томонидан коммунал хизматлар ҳақи ҳамда мажбурий бадаллар ўз вақтида тўланиб, ҳисобкитоблар банк муассасалари орқали амалга оширилишини ташкил этиб, назорат қилмоқдалар, тегишли ҳудудда жамоат тартибини сақлаш, шу жумладан, фуқароларнинг келиши ҳамда кетишини ҳисобга олишни ташкил этиш, ўсмирлар ва ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларни профилактика қилиш, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ёрдам бермоқдалар. Бу маҳалланинг жамоатчилик назоратини амалга оширишда ўрни ва нуфузи юксаклигини, маҳалла халқни, жамоани бошқаришда энг ноёб институт эканлигини яна бир бор намоён этади.

Сиёсий партиялар. Барчамизга маълумки, ҳозирги кунда мамлакатимиз сиёсий майдонида 4 та сиёсий партия фаолият олиб бормоқда. Сўнгги йилларда сиёсий партиялар ўзларини мамлакатимиздаги иқтисодий-ижтимоий, маданий-маънавий, сиёсий-ҳуқуқий соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларнинг нафақат қўллаб-қувватловчилари, балки энг фаол иштирокчиси сифатида намоён этмоқдалар. Улар давлат дастурларини амалга оширишда алоҳида фаоллик кўрсатмоқдалар. Сиёсий партиялар, шунингдек, жамоатчилик назоратини амалга ошириш борасида ҳам алоҳида нуфузга эга. Ҳар бир партия, биринчи навбатда, мақсад ҳамда вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, ўз электорати манфаатларини ҳимоялаш учун жамоатчилик назоратини амалга оширади.

Хусусан, Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партиясининг сайловолди платформасида сиёсий соҳага оид устувор вазифалар қаторида “давлат органларининг жамият ҳамда давлат қурилишининг барча соҳаларида, энг аввало, таълим, фан, маданият ва шу каби бошқа соҳалардаги фаолияти устидан жамоат назорати масалаларини тартибга солувчи қонунчилик асосларини такомиллаштириш” вазифаси белгилаб қўйилган.

Ижтимоий ҳаракатлар. Мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳозирда бир нечта ижтимоий ҳаракатлар фаолият олиб бормоқда. Уларнинг энг фаоллари сифатида биз Ўзбекистон Экологик ҳаракати ва “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатини кўрсатишимиз мумкин. Улар ҳам ўз мақсадларидан келиб чиққан ҳолда жамоатчилик назоратини амалга оширадilar. Масалан, Ўзбекистон Экологик ҳаракати табиат ва атроф муҳитга етказилаётган турли кўринишдаги зарарли таъсирларнинг олдини олишга қаратилган экологик назоратни амалга ошириб келмоқда. Ёки “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати ёшларнинг билим ва маҳоратини юксалтиришда, уларнинг қобилиятини рўёбга чиқаришда самарали фаолият олиб бормоқда. Улар томонидан ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширилиши, мазкур йўналишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг ташкил этилганлигини кўриш мумкин.

Бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлар. Турли ижтимоий фондлар, аёллар бирлашмалари, ҳайрия жамғармалари фаолиятида ҳам жамоатчилик назоратининг айрим шакллари учратиш мумкин. Биргина, Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси фаолиятига эътибор қаратсак, мазкур жамоат ташкилоти томонидан жойларда аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасида амалга оширилаётган самарали тадбирларни кузатиш мумкин. Давлатимиз томонидан аёлларга яратилган ҳуқуқ ва имкониятларни, шарт-шароитларни жойларда қай даражада амалга татбиқ этилиши, бу сиёсатга маҳаллий ҳокимият органларининг муносабати доимий кузатилиб, ўрганиб келинади. Бу ҳам жамоатчилик назоратининг ёрқин ифодасидир.

Умуман, бугунги кунда мамлакатимизда жамоатчилик назоратини амалга оширишда фуқаролик жамиятининг турли институтлари асосий куч сифатида майдонга чиқмоқда. Лекин бу жамоатчилик назорати бир бутун меха-

низм сифатида фаол ишламоқда дегани эмас, албатта. Бу соҳада айрим муаммолар ва ўз ечимини кутаётган камчиликлар ҳам мавжуд. Хусусан, жамоатчилик назоратини тўғри талқин этиш ва ундан самарали фойдаланиш жараёнида билим, ахборот, малака, тажриба ҳамда лозим даражада амалиёт етишмаслиги барчамизга сир эмас.

Жамоатчилик назоратини шакллантирувчи яна бир муҳим асос – унинг мазмун-моҳияти ва ижтимоий аҳамияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш. Шунингдек, жамоатчилик назорати ҳар бир шахсдан фаол фуқаролик позициясини, сиёсий-ҳуқуқий фаоллик, юксак ташаббускорлик, юрт тақдири ва ривожига масъуллик ҳамда дахлдорлик ҳиссини талаб этади. Ушбу омилларни шакллантириш борасида ҳам амалий ишларни кучайтиришимиз лозим. Хусусан, ушбу йўналишда фуқаролик жамияти институтларининг масъуллигини ошириш керак. Улар жамоатчилик назоратини ўз фаолият йўналишларидан бири сифатида ҳис этиши, дастур ва низомларида акс эттириши ва бу йўлда доимий ҳаракатда бўлиши лозим. Мазкур масалалар тўлиқ шакллантирилса, ўйлаймизки, фуқаролик жамияти институтларининг бу борадаги фаолияти янада такомилга етган бўлар эди. Фикримизча, жамоатчилик назоратини йўлга қўйиш, фуқаролик жамияти институтларининг бу борадаги фаолиятини янада юксалтириш учун бир қатор масалаларни ҳал этиш лозим.

Хусусан, жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий механизмларини янада такомиллаштириш, унда “шахс-жамият-давлат” манфаатлари уйғунлиги ва жамоатчилик назорати объекти доира ва чегараларини аниқ белгилаш; фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назоратининг аниқ шакллари ва усулларини ишлаб чиқиш; жамоатчилик назоратини амалга оширишни самарали ташкил этиш учун давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигининг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш ҳамда бу жараёнда

фуқаролик жамияти институтларининг кенг иштирокини таъминлаш; жамоатчилик назоратини юксалтиришда оммавий ахборот воситалари ролини ошириш; жамоатчилик назоратини шакллантиришнинг йўналишлари ва истиқболларини аниқлаш мақсадида халқаро ҳамда миллий доирадаги конференциялар, давра суҳбатлари ўтказиш ва илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш, ривожланган мамлакатларнинг бу йўналишдаги тажрибаларидан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Юртбошимиз томонидан илгари сурилган Концепцияда қайд этилганидек, жамоатчилик назоратининг турлари, шакллари белгилаб олиш айти заруратдир. Қонун лойиҳасида асосий тушунчаларни изоҳлаш, жамоатчилик назоратининг предмети, унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, бундай назоратни амалга оширишда давлат ҳокимияти ва мансабдор шахслар ҳуқуқини ҳимоялаш, жамоатчилик назоратини амалга ошириш талаб ва қоидаларини аниқ белгилаш мақсадга мувофиқ. Зеро, жамоат назорати давлат хизматчилари ёки органларининг Конституция ва қонунларга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига дахлдор ҳужжатларга риоя этилишини жамоатчилик тартибда ўрганишни назарда тутди.

Шу билан бирга, қонуннинг амал қилиш доирасини аниқ белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Мисол учун, ушбу қонун солиқ, валюта, банк, суғурта, транспорт, ҳаракат хавфсизлиги, экология, санитария-гигиена, божхона, ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолияти бўйича жамоатчилик назоратини амалга ошириш муносабатларини қамраб олиши зарур. Айти пайтда, қонун билан жамоатчилик назоратини юритувчи асосий тузилмаларни белгилаб қўйиш талаб этилади. Хусусан, юртимизнинг кўзга кўринган давлат ва жамоат арбоблари, олимлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, жамият ҳаётида муҳим ўринга эга бўлган муассаса, корхона ва ташкилот раҳбарларидан иборат бўлган ягона мустақил тузилмани ташкил этиш муҳим

аҳамиятга эга. Шу билан бирга, жамоатчилик назоратини амалга ошириш, уни расмийлаштириш, жамоатчилик назорати натижаларини муҳокама қилиш, назорат жараёнида аниқланган камчилик ва хатоларни бартараф этиш юзасидан тегишли чора-тадбирлар кўриш механизмини мустаҳкамлаш талаб этилади.

Бир сўз билан айтганда, Президентимиз томонидан илгари сурилган “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” да белгиланган “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунни қабул қилишнинг аҳамияти беқиёс. Зеро, ушбу ҳужжат “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилининг қарор топишида муҳим қадам бўлади.

Оммавий ахборот воситалари: назария ва амалиёт

*Наргиза Бектемирова,
“Фуқаролик жамияти асослари”
кафедраси катта ўқитувчиси*

Оммавий ахборот воситалари ва унинг ёрдамчи ресурслари (реклама, пиар ва б.) замонавий дунёнинг энг муҳим институтига айланиб бормоқда.

Мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари бўйича шу кунга қадар олиб борилган тадқиқотларда ушбу соҳадаги асосий назарий йўналишларнинг таснифи кузатилмайди. Оммавий ахборот воситаларини таърифлашда турли терминларнинг қўлланилиши ҳанузгача ягона терминологик аппаратнинг шаклланмаганлигидан далолат беради. Коммуникация, ахборот коммуникациялари, оммавий ахборот воситалари, масс-медиа, журналистика деганда нима тушунилади? Аксарият ҳолларда тадқиқотчилар томонидан бир хил ҳодисаларга турлича таъриф берилганлигини кузатиш мумкин.

Шу ўринда ОАВга оид назарияларни таснифлашда тадқиқотчилар бир қатор социологик назарияларга, хусусан, институционал назария, ижтимоий тизимлар назарияси, ижтимоий соҳалар назариясига мурожаат қилишлари ўринлидир.

Фарб мамлакатларида шу кунга қадар олиб борилган оммавий ахборот воситалари соҳасидаги изланишларнинг барчаси ушбу феноменнинг биз – ахборот истеъмолчиларига таъсири нақадар кучли эканлигини намоён этади.

Аксарият медиа тадқиқотчилари учун, оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги умумий тушунчага кўра, бу ижтимоий институт ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари билан (ижтимоий соҳа, сиёсат, иқтисодиёт, маданият,

шахсий ҳаёт ва б.) ўзаро боғлиқ соҳа бўлса, бошқа кенг тарқалган назарий ёндашув оммавий ахборот воситаларини алоҳида индустрия сифатида эътироф этади.

“Ахборот” сўзининг луғавий маъносини аниқлаш учун хабар ва ахбор сўзини қиёслаш лозим. Бу сўзларнинг ҳар иккиси ҳам арабча, хабар – “маълумот етказиш”, “маълумот бериш”; ахбор эса хабар сўзининг кўплиги; -от – араб тилида исмга қўшилиб кўплик ҳосил қилувчи қўшимча. Ўзбек тилида хабар ҳам, ахборот ҳам бирликда, “хабар” маъносини англатиш учун қўлланади.

Бир гуруҳ ўзбек файласуфлари ва тарихчилари томонидан “ахборот” сўзига берилган изоҳга ҳам мурожаат қилсак. Унга кўра, “ахборот - бу тайёрланган маълумотлардан бирор нарса (жараён, ҳодиса) тўғрисида аниқликни ошириш мақсадида фойдаланган маълумотлар. ...Ахборот – истеъмол учун тайёрланган теварак-атроф (манбалар)дан олинган маълумотлар. Ахборот воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги истеъмолдаги маълумотларни беради. Ҳодиса ва воқеалар мазмун-моҳиятини очиб беради”¹.

Россиялик файласуф олим В.Д.Попов эса ахборотга (информация) ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан – синтезлаштирилган ҳолда изоҳ беради: “Кенг маънодаги ахборот бу - жамият борлиги ва унинг онгида мавжуд далилларни турли кўринишда акс этишининг натижасидир. Тор (функционал, ижтимоий) маънода эса ахборот – социум (жамият) ҳаётининг кўпқирраллилиги акс этирилган айланмаси (циркуляция), хабар тарзида узатилиши демакдир”².

Оммавий ахборот воситаларининг илмий тадқиқот предметига айланишини яна шу билан изоҳлаш мумкинки, иқтисодиётнинг ривожланган ва даромадли соҳаси си-

¹ Менглиев Б., Холиёров Ў. Она тили. - Т.: Янги аср авлоди, 2009. 47-б.

² Мамадалиев Ш., Эрназаров Р. ва б. Демократия. Изоҳли луғат. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг Академияси. 2012. 9-10-б.

³ Информационная политика. Учебник. Под ред. В.П.Попова. - М.: РАГС, 2003. 35-б.

фатида оммавий ахборот воситалари индустрияси тараққиёт қонуниятларини ўрганиши муҳимдир.

Қайд этиш лозимки, ОАВ бўйича тадқиқотлар замонавий массмедиа* табиатининг мураккаблигини аниқлаб беради. Бу эса, ўз навбатида, назарий ёндашувларнинг кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Оммавий ахборот воситалари бўйича назарий ёндашувларни умумлаштиришда ахборот назарияси тадқиқотчиси, голландиялик социолог Д.Мак-Куэйлга мурожаат қиламиз. Олим оммавий ахборот воситаларини икки асос бўйича ўрганишни таклиф қилади. Биринчиси, уларнинг жамиятдаги ўрни, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва таъсир қилиш йўллари аниқлаб етиш билан боғлиқ. Шу аснода Д.Мак-Куэйл медиага йўналтирилган (media-oriented) ва ижтимоий йўналтирилган ёндашувларга асосланувчи концепцияларни иккита йирик гуруҳга ажратади. Медиага йўналтирилган назариялар оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тизимлар доирасида улкан автономиясини назарда тутаяди. Бунда ОАВ ҳам ахборот воситалари тизимида, ҳам жамиятда рўй берадиган ўзгаришларнинг ягона манбаси сифатида намоён бўлади. Ижтимоий йўналтирилган ёндашувда эса, аксинча, медиатизмдан юқори бўлган жараёнлар устувор бўлади. Мазкур жараёнлар жамиятдаги ўзгаришларга сабаб бўлган ҳолда, оммавий ахборот воситаларини қайта шакллантирувчи омил сифатида намоён бўлади.

Оммавий ахборот воситаларини ўрганиш жараёнида мавжуд ёндашувларни ажратиш учун маънавий ва моддий омилларнинг ўзаро келишувини аниқлаш зарурияти пайдо бўлади. Маданий ёндашув оммавий ахборот восит-

*Муаллиф томонидан "оммавий ахборот воситалари" ва "массмедиа, ахборот" ва "информация" тушунчалари синоним тарзда қўлланилмоқда.

*Мак-Куэйл Д. Свобода печати никогда не была застывшим понятием // Вестник Московского университета. Серия "Журналистика", 1995, № 2.

таларининг таркибини, улар томонидан тарғиб қилинадиган “ғоя”, “қадрият” каби тушунчаларни назарда тутди. ОАВ бўйича материалистик ёндашувга асосланган тадқиқотлар эса шахсий мулк тузилмаси ва муносабатларини ўрганиш, оммавий ахборот воситаларининг бозор иқтисодиёти шароитидаги фаолияти ва ривожланишига эътибор қаратади.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятини ўрганишда иқтисодий-сиёсий ёндашув бугунги кунда илғор, бирламчилардан ҳисобланади. Бу ёндашув глобал ахборот оқимининг номутаносибликларини ўрганишга қаратилган бир қатор ишларни ўз ичига олади. 1960 йиллардаёқ мазкур изланишлар оммавий ахборот воситалари сиёсий иқтисодиётини ривожлантириш зарурлигини ифодалаган.

80-йилларда информацион империализм тўғрисидаги баҳслар ва янги ахборот тартиботининг тараққиёти юзасидан ЮНЕСКОнинг коммуникация муаммоларини тадқиқ этиш бўйича Шон Мак Брайд Қўмитаси томонидан илгари сурилган таклифларда, энг аввало, ахборот ва коммуникацияларнинг мамлакатлар, минтақа ва қитъалар ўртасида нотекис ва адолатсиз тақсимланганлигига эътибор қаратилган.

Бу борада италиялик олим Антонио Грамши нинг фикри ҳам қизиқ. Унинг қайд этишича, оммавий ахборот воситаларининг асосий вазифаси инкорпорация жараёнига, яъни жамиятнинг барча тузилмаларига доминант гуруҳларнинг ўзини, даставвал, иқтисодий манфаатларини бутун жамият манфаатлари сифатида илгари суришда қўл келадиган дунёқарашнинг асосий бўғинларини шакллантириш билан боғлиқ.

Франкфурт мактаби намояндаларининг тадқиқотлари

¹ McBride S. et al. Many Voices, One World. Report by the International Commission for the Study of Communication Problems. Paris: UNESCO; London: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, USA, 2004.

² Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture, Routledge, London. 1995.

оммавий ахборот воситаларига бозор муносабатларининг таъсирини таҳлил қилинишига тўртки берди. Хусусан, Т. Адорно ва М. Хоркхаймернинг “Маърифат диалектикаси” (1974) китобида “Маданият индустрияси: маърифат-оммавий афюн” номли бўлими оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва ролига бағишланган бўлиб, унда оммавий ахборот воситалари маданият индустриясига, унинг ташкил этилиш босқичидан бошлаб, то оммавий ишлаб чиқилиши ва маданият материалларини тарқатиш босқичларида кенг жалб этилганлиги батафсил кўриб чиқилади. ОАВнинг ўз иқтисодий самарадорлигини ошириш йўлидаги фаолиятининг ушбу икки олим томонидан ифодаланиши кишида қизиқиш уйғотади. Жумладан, кишиларда мавжуд аҳамиятга молик ижтимоий-маданий соҳадаги фарқни мумкин қадар камайтириш ва шу билан медиа аудиториясида сустр фаоллик ва конформизм каби хусусиятларни ривожлантириш оммавий ахборот воситаларининг асосий вазифасидир, дейди улар.

«Маърифат диалектикаси» китобида Теодор Адорно “массмедиа” тушунчасини таърифлар экан, буни у тўғридан-тўғри оммавий ахборот воситалари оммавий аудиториясининг ривожланиши билан белгилайди. Т. Адорнонинг фикрича, мазкур терминнинг дастлабки маъноси оммавий аудиториянинг муайян бир субъект сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ. ОАВ фаолияти эса айнан мана шу субъектнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган бўлади. Лекин, аслини олганда, аудитория ўзи хоҳлаганини эмас, балки рекламачилар томонидан таклиф қилинаётган маҳсулотни деярли сўзсиз қабул қилувчи объектга айланиб қолаётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Умуман олганда, бугунги бозор муносабатлари шароитида оммавий ахборот воситаларида ҳам тобора бозорлашув омиллари кузатилмоқда. Натижада, оммавий ахбо-

Adorno T. W., Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment. Trans/ Edmund Jephcott. Stanford: Stanford UP, 2002.

рот воситалари сиёсий иқтисодиётнинг асослари *mediaeconomics* соҳасига чиқа бошлайди. Негаки, эндиликда, гап ОАВ иқтисодиётининг муҳим иқтисодий белгиси – реклама берувчилар билан муносабатлар ҳақида бормоқда. Капитализмнинг бирламчи интилиши даромадни кўпайтиришга йўналтирилган. Бозор медиаиқтисодиёти шароитида эса, бу интилиш аудиториянинг кўпайиши эвазигагина амалга оширилиши мумкин.

Америкалик тадқиқотчи Даллас У. Смайт 1970 йил охирида биринчилардан бўлиб, оммавий ахборот воситаларининг асосий маҳсули айнан аудитория (*audience commodity*) деган фикрни илгари сурган. Унинг фикрича, массмедиа “медиакомпаниялар аудиторияси”ни шакллантириб, ундан муайян бир тузилма ҳосил қилиб, реклама берувчиларга тақдим этиши билан юзага келади. Натижанда, оммавий ахборот воситаларининг бундан кейинги бош вазифаси - аудиторияни жалб қилишдан иборат бўлиб қолади. Демакки, аудиторияни жалб қилиш билан боғлиқ иш (*audience labor*) оммавий ахборот воситаларининг асосий, бирламчи маҳсулидир. Д.Смайтнинг сиёсий иқтисодиёт концепциясига кўра, шу тариқа жамиятда оммавий ахборот воситалари, аудитория ва реклама берувчилар “кўринмас учлиги” (*invisible triangle*) вужудга келади.

Ушбу оммавий ахборот воситалари индустриясини ўрғанишда британиялик олим Николас Гарнэмнинг танқидий сиёсий иқтисодиёт концепциясига ҳам эътибор қаратиш лозим. У ўз ишида ОАВ ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатга алоҳида эътибор қаратади. Бунда у медиатизимларнинг ҳокимият томонидан жамиятнинг ҳукмрон тузилмаларини сақлаб қолиш йўлида қўлланишига урғу беради.

Н.Гарнэм оммавий маданиятнинг тарқалиш хусусият-

² Smythe, D.W. (1981). «Communications: Blindspot of Economics». In Melody, W.H., Salter, L., and Heyer, P. (Eds.). *Culture, Communication and Dependency: The Tradition of H.A. Innis*. Norwood, NJ: Ablex.

³ Garnham N. *The Mass Media, Cultural Identity, and the Public Sphere in the Modern World* / *Public Culture Journal*. Vol.5, 1995.

ларини тушунтирар экан, унинг иқтисодий қайта ишлаб чиқилиш жараёнини қайд этади. Унга кўра, бир томондан, ОАВ моддий ишлаб чиқариш шакли бўлса, иккинчи томондан, мафкуравий фаолият, курашдир.

Америкалик олимлар П.Голдинг ва Г.Мэрдок¹⁰ томонидан илгари сурилган радикал сиёсий иқтисодиёт концепцияси эса медиа саноатнинг умумий (holistic) ва тарихий ёндашувларига асосланади. Мазкур концепция иқтисодиётнинг турли йўналишдаги ёндашувларини бирлаштиради. Шуниси эътиборлики, концепция ўз иқтисодий контекстига умумжамоа неъматлари, тенглик, адолат каби медиа саноатнинг муҳим номоддий тушунчаларини ҳам жамлаб олади.

Аксарият бошқа муаллифлар сингари П. Голдинг ва Г.Мэрдок ҳам оммавий ахборот воситаларининг кишиларнинг (айнан ОАВ аудиториясининг) охир-оқибат дунёни ва воқелик ҳамда ҳодисаларни англаб етишига кўмак берувчи муайян шакллар ва маъно-моҳиятларни ишлаб чиқишга йўналтирилган саноатлашган индустрияга айланиб бораётганини таъкидлайдилар.

Мазкур мавзунинг ёритилишига немис етакчи экспертлари - Э.Херманн ва Н.Хомскиларнинг "Розиликни вужудга келтириш. Массмедиа сиёсий иқтисодиёти" номли асари ўз ҳиссасини қўшди. Хусусан, муаллифлар ҳар қандай жамиятда шундай шароит юзага келадими, уларда бойликлар ва ҳокимиятнинг нотекис тақсимоли оммавий ахборот воситаларида иқтисодий шароитлар орқали амалга оширилади, деб таъкидлайдилар. Шу ўринда олимлар "ташвиқот модели" тушунчасини қўллайдилар, унга кўра, у муайян механизм бўлиб, унда пул ва ҳокимият оммавий ахборот воситаларига келиб тушаётган янгиликлар учун филтрлар ташкил этади, норозилик кайфиятини четга чиқариб ташлайди, ҳокимиятга ҳамда ҳукмрон тижорат тузилмаларига ўз хабарларини тўсиқсиз етказиш-

¹⁰ Golding P., Murdoch G. Culture, Communications and Political Economy. In: Curran J., Gurevitch M. (eds.) Mass Media and Society. L.: Edward Arnold, 1991.

га имкон яратади¹¹. Мазкур “ташвиқот модели” назариясида жамоатчилик назорати тўғрисида ҳам фикр юритилади. Унга кўра, ушбу назорат тури давлат раҳбарлари, давлат бошқарувиغا асосланган жамиятлар томонидан мафкуравий ишларни кенг кўламда олиб бориш, муайян ғояларни жамиятда (айнан оммавий ахборот воситалари орқали – Н.Б.) тарғиб этишни (indoctrination) ўзида акс эттирувчи усул сифатида намоён бўлади¹².

Бозор иқтисодиёти шароитида оммавий ахборот воситалари тизими фаолиятини мазкур икки олим гарчи танқидий нуқтаи назарда баҳоласалар-да, шу билан бирга, сиёсий иқтисодиётнинг бош муаммоларига эътиборни қаратиш орқали медиа тадқиқотчилари ҳамда журналистлар учун келгусида қизиқарли изланишлар олиб боришлари учун замин яратдилар.

Қолаверса, Интернетнинг оммавий ахборот воситалари назариясида тутган ўрнини мукаммал ўрганиш йўлга қўйилмаганлиги мазкур соҳа мутахассислари учун алоҳида аҳамият касб этади, шубҳасиз.

Албатта, назариялар оммавий ахборот воситалари феноменининг сабаб ва натижаларини тамомила, ортиқча мулоҳазасиз тушунтириб берувчи универсал қонунлар эмас.

Амалиётда, Интернет бугунги оммавий ахборот воситаларининг бош манбаи, кези келганда, қуролига айланиб қолмоқда.

Шу билан бирга, оммавий ахборот воситаларининг нейтрал кузатувчидан тобора фаол сиёсий институтга айланиб бораётганлигини ҳам кузатишимиз мумкин. Фарбда ОАВ, айниқса, сайловлар даврида, тамоман ягона, энг фаол иштирокчига, жамоатчилик фикрини шакллантиришда асосий кучга айланиб қолган.

¹¹ Herman E. S., Chomsky N. Manufacturing Consent: The Political Economy of Mass Media. N.Y.: Pantheon Books, 1988.

¹² Ўша манба.

Бизнинг минтақамиз воқеликлари мисолида олиб қаралганда ҳам ОАВ, хусусан, Интернетнинг таъсир этиш кучи тобора ортиб бормоқда. Қайд этиш керакки, бутун дунё оммавий ахборот воситалари, энг аввало, ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда иш юритади. Шундай экан, мамлакатимизда ушбу йўналишда, айниқса, бугунги жаҳондаги геосиёсий вазиятни ҳисобга олиб, мавжуд ресурсларни жамлаган ҳолда фаолият олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Мазкур йўналишда талабга жавоб бермайдиган ахборот сиёсати натижасида давлатимиз инфор­мацион хуруждан енгилиши кузатилмоқда. Хусусан, бу кўшни Тожикистон оммавий ахборот воситаларининг катта уддабуронлик билан Роғун ГЭСининг қурилиши билан боғлиқ олиб бораётган ахборот сиёсатида яққол намоён бўлмоқда. Бунга амин бўлиш учун ушбу лойиҳа атрофида ихтисослашган тожик Интернет ресурсларининг фаолиятини ўрганиш кифоя. Уларда тарқатилаётган хорижий (!) тиллардаги хабарларнинг муайян Ғарб мамлакатлари аудиториясига аниқ мақсад билан йўналтирилаётганлигини кузатиш мумкин.

Қолаверса, мамлакатимизга яқин бўлган бошқа давлатларда, гарчи уларда ксенофобия кайфияти тараққий этаётган бўлса-да, уларнинг оммавий ахборот воситаларида этницизм ва ҳатто очиқ расизмга йўналтирилган махсус кўрсатувлар, эшиттиришлар доимий равишда ўрин олган. Бундай ҳолатларнинг ҳатто ривожланган Ғарбий Европа мамлакатларида ҳам кузатилиши юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Ҳар бир давлат оммавий ахборот воситалари ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда амалиёт юритади. Ҳатто “9/11” воқеалари юз берган вақтда, Америка Қўшма Штатлари радио ва телевидениесига “вазият руҳига” тўғри келмайдиган 150 га яқин кўшиқларни эшиттирмаслик тўғрисида махсус топшириқ берилган ва у амалга оширилган¹². Эътибор беринг, турли “демократия-

¹² Информационная политика. Учебник. Под ред. В.П. Попова. - М.: РАГС, 2003. 56-б.

га, сўз эркинлигига зид ҳолат” кабилдаги популистик мулоҳазалар юритилганича йўқ.

Америкада оммавий ахборот воситаларининг тарғибот машинаси юқори даражада аниқ мақсадда ишлайди. Ҳар бир канал, газета ёки журналда таҳрирчидан ташқари, албатта, махсус мутахассис – *gatekeeper* фаолият юритади. Айнан у ўз аудиторияси нимани ўқиши, кўриши ёхуд нимани эшитиши кераклигини белгилайди.

Буларни айтишимиздан мақсад – маҳаллий оммавий ахборот воситаларининг нафақат ички, балки ташқи муҳитда ҳам тарғибот-ташвиқот ишларини янада кучлироқ ва доимий равишда фаоллаштириб, жаҳонда ривож топётган ва атрофимизда шакллантирилаётган ахборот монополиясига тегишли жавоб бера олиши замонавий ОАВ амалиётининг долзарб вазифаларидан бири эканлигига эътибор қаратиш. Истиқболда эса минтақавий, сўнг жаҳон медиатизимига улкан ҳисса қўша оладиган оммавий ахборот воситаларини шакллантириш ҳам шулар жумласидандир.

Гарчи ахборот сиёсати алоҳида мавзу бўлса ҳам, давлатимиз учун мазкур жараён фуқаролик жамиятининг кучли воситаси ва ривожланишининг бош омилларидан эканини қайд этиш лозим. Энг асосийси, ахборот сиёсати давлат ва фуқаролик жамияти, ҳокимият ва халқ ўртасидаги конструктив муҳокаманинг энг муҳим мавзусидир.

Умуман олганда, истиқболда оммавий ахборот воситаларига қизиқиш тобора ошиши ва унинг замонавий жамиятдаги роли янада фаоллашуви кузатилади.

Дарҳақиқат, оммавий ахборот воситаларининг жамият олдидаги масъулияти ҳам, ҳеч шубҳасиз, ошиб боради. Шу ўринда, кенг қамровлилиги эвазига фуқароларнинг бирдамлигини шакллантиришда фаол иштирок этувчи мазкур феномен томошабинга аниқ информацион ва психологик йўналишларни тақдим этиш имкониятига эга бўлиб қолади.

Бошқа бир тадқиқотчи Джордж Гербнер ўзининг ом-

мавий ахборот воситаларининг культивация назарияси (cultivation theory)¹⁴ да телевидениенинг бутун жаҳон тўғрисидаги умумий қарашлар, қатъий ишонч бериш ролига катта урғу беради. Унга қўшимча тарзда америкалик экспертлар Паттерсон ва Мак-Клюэр томонидан ишлаб чиқилган *кун тартибини белгилаш назарияси* (agenda setting theory) бу борада ўзиб кетади. Мазкур назария медианинг ўз аудиторияси ҳиссиётлари таркибини белгилаб олиш таъсир кучини ифодалайди¹⁵. Олимлар, оммавий ахборот воситалари тизимида энг катта муваффақиятга кишиларга *нимани ўйлашни* (what to think) таклиф этганлар эмас, балки *нима ҳақида ўйлаш* (what to think about) кераклигини ўргатганларгина эришадилар, дейишади.

Шу ўринда айтиш жоизки, ахборот коммуникацияларининг таъсир этиш кучи авж олган бир паллада, жамиятда ҳали-ҳануз “телевизорда, радиода айтишди, демак ҳақ гап” қабилидаги фикр-мулоҳазалар бор экан, жамиятнинг энг заиф гуруҳи – ёшларнинг фуқаролик позициясини шакллантиришда оммавий ахборот воситалари, телевидение ва Интернетнинг ўрни беқиёс бўлиб қолмоқда.

Бу соҳада америкалик медиа тадқиқотчилари бундан ўн йил муқаддам ишлаб чиққан “рағбат – натижа” модели (stimulus-response model)¹⁶ фикримизни тасдиқлайди. Моделга кўра, медиа институтлар ниҳоят даражада кучли ижтимоий институтлар, медиа истеъмолчилари (media consumers) эса ўта содда ва таъсирга осонгина тушиб қолувчилардир. Бундай мулоҳазага бир қатор, хатто кундалик ҳаётда учрайдиган вазиятлар сабабчи, дейди олимлар. Жумладан, америкалик соҳа танқидчилари “The Deer Hunter” (“Кийик овчиси”) фильми томошасидан сўнг 29 нафар америкалик рус рулеткасини ўйнагани (фильмда

¹⁴ Black J., Bryant J. Introduction to Mass Communication. 3rd Edition, 1992.

¹⁵ Ўша манба.

¹⁶ Ўша манба.

мазкур ўйин эпизоди мавжуд - Н.Б.) натижасида оламдан ўтганлиги, Batman ёки Superman каби кийиниб олган бир қатор болалар томдан ўзларини отганлиги натижасида ҳаётдан кўз юмганликлари каби нохуш ҳодисаларга айнан замонавий ОАВ, хусусан, телевидение ва Интернетни тўғридан-тўғри айблашмоқда. Америкалик тадқиқотчи, машҳур психолог Альберт Бандура ҳам ахборот коммуникацияларини тадқиқ этишда энг кенг қўлланилувчи назариялардан бири – *ижтимоий билим назарияси* (social learning theory)да массмедианинг таъсир кучини айнан болалар мисолида ўрганиб чиқади. Мазкур назарияга кўра, ахборот воситалари китобхонларни, томошабин ва тингловчиларни фаол, ниҳоятда моҳирона, томошабиннинг ўзига сезиларсиз равишда “тарбиялайди”¹⁷. Олиб борилган тадқиқотларга кўра, болалар телевидение орқали кўрган тажовузкорликни ўрганибгина қолмай, уни амалда қўллашга мойилликлари кучли бўлади. Болалар ва ўсмирларнинг просоциал хатти-ҳаракатлари (prosocial behaviors)ни айнан массмедиа дастурларини томоша қилганликларидан сўнг моделлаштиришга интилишлари ҳам кузатилган¹⁸.

Албатта, бу модель, назария юз бераётган нохушликларнинг асл сабабларини изоҳламайди, унда кишини ўйлантирувчи мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Негаки, ахборот воситалари жамиятда тинчлик ва тажовузкорликка қарши маданиятни шакллантириш кучига эга бўлса-да, бугуннинг воқелиги бунинг аксини, яъни ОАВ барча йўналишлари орқали уруш ва зўравонлик тарғиб этилаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Умуман олганда, бугунги массмедиага оид тадқиқотларда оммавий ахборот воситалари феноменининг ўзини,

¹⁷ Black J., Bryant J. Introduction to Mass Communication. 3rd Edition, 1992. 50-6.

¹⁸ Ўша манба.

якка кўриб чиқиш эмас, балки унинг аудиторияси ёки аудитория ва медиа ўртасидаги ўзаро муносабат ва таъсирига эътибор кучаймоқда. Кўриб чиқилган ушбу назариялар ахборот истеъмолчилари(аудитория)нинг медиа муҳитни чуқур англаш ва шу орқали улар томонидан ўзлари хоҳламаган тарзда, онгсиз равишда батамом назорат қилинишларининг олдини олишга кўмаклашади.

Ҳозирда ОАВ жамиятга “тайёр” кадриятларни, ўзини тутиш моделларини таклиф қилмоқда. Мазкур моделлар эса, ўз навбатида, жамиятни бирлаштириши, ижтимоий тарангликни самарали ечиши ёхуд салбий ҳиссиётларни вужудга келтириши мумкин.

Шундай экан, оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий доирадан четга чиқмаган ҳолда фаолият юритиши, айниқса, бугунги кунда ўта долзарбдир. Бундай ҳолат оммавий ахборот воситаларининг фойдаси ва зарари, унинг ривожланиш истиқболи юзасидан томошабинлар, ёшлар ва уларнинг ота-оналари, журналистлар, реклама берувчилар, ўқитувчи ва олимларнинг фикрларини доимий равишда кузатиб боришни талаб қилади. Яъни, мамлакатимизда ҳақиқий, кенг қамровли жамоат назоратининг ўрнатилиши бугуннинг долзарб вазифаси бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов оммавий ахборот воситаларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, жумладан қуйидагиларни таъкидлаб ўтган: “Мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик жамоатчилик фикрининг ҳолатига етарли даражада боғлиқ бўлиб, уни шакллантиришда бошқа бир ижтимоий институтга – оммавий ахборот воситаларига муҳим ўрин берилади. Оммавий ахборот воситалари мамлакатда юз бераётган жараёнларга турлича қарашларни эркин ва холис ифодалашга қодир бўлиши, ҳокимият билан жамоат ўртасидаги холис воситачи бўлиши зарур”¹¹.

¹¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-ж. -Т.: Ўзбекистон, 1998. 154-б.

Таъкидлаш жоизки, оммавий ахборот воситалари ташкилий-ҳуқуқий базасининг такомиллашуви уларнинг сифат даражасини орттиришга қаратилган. Сўнги ўн йил мобайнида босма оммавий ахборот воситаларининг сони 1,5 баробар, электрон оммавий ахборот воситаларининг сони эса 7 баробар кўпайиб, бугунги кунда уларнинг умумий сони қарийб 1200 тага етди. Мавжуд телеканалларнинг қарийб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳисобланади. Оммавий ахборот воситалари Ўзбекистонда яшайдиган миллат ва элатларнинг 7 та тилида фаолият олиб боради, шунингдек, босма материаллар ва телекўрсатувлар инглиз тилида ҳам тарқатилмоқда.²³

Дарҳақиқат, бугун оммавий ахборот воситалари замонавий жамиятни жамлаб туришда, уни бирлаштиришда муҳим роль ўйнамоқда.

Умуман олганда, бу комплекс феномен бизнинг атроф муҳитимизни, ўй-қарашларимизни истиқболда белгилашга қодир. Медиа бизнинг кундалик тартиботимиз, нимани муҳокама қилишимиз, нима ҳақида ўйлашимизгача бўлган ҳолатларни белгилаш кучига эга; жамият ичида, сиёсий тизимда ижтимоийлашувимизда кўмаклашади, ҳатто турли йўллар билан воқеликларни борлигича қабул қилиш ёки улардан четлашиш кабиларга ҳам ёрдам беради.

Бугун бутун дунё мунтазам равишда медиа инқилоби даврини бошидан кечирмоқда. Бунда гап массмедиа соҳасидаги кескин технологик ўзгаришлар ҳақидагина бораётгани йўқ. Асосий масала оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий роли ўзгараётганлигидадир. Агар ОАВ ўн йил илгари жамиятда юз бераётган ҳодисаларни акс эт-

²³ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Ўзбекистон Республикаси Сенатининг расмий сайти: <http://www.senat.uz/uz/news/2010/president-islam-karimovs-report-at-the-session-12-11-2010.html>

тирган бўлса, эндиликда, бу соҳанинг ўзи ўзгараётганлиги кузатилмоқда ва мана шу ўзгариш замирида бутун жаҳон тараққиёти тенденцияларини кўришимиз мумкин. Умумлаштириб айтганда, эндиликда оммавий ахборот воситалари ижтимоий жараёнларни намоён этмайди, уларнинг ўзи ушбу жараённинг бош элементи бўлиб қолди.

Замонавий босма оммавий ахборот воситалари ёки радиоларнинг мумкин қадар қисқа ва энг асосийси кўзга ташланадиган маълумотларга берилиб кетаётганлигининг ҳам гувоҳи бўлишимиз мумкин. Бунинг сабаби сифатида ахборотнинг тарқатилиши, манзилигача етказилишидаги тезликнинг ошиши, ўқувчи-китобхоннинг, тингловчининг катта ҳажмдаги маълумотларни “ҳазм қила олмаслиги”, муаллиф фикри кетидан улгурмаётганлиги кабиларни кўрсатиш мумкин.

Оммавий ахборот воситаларининг аксарияти ўқувчини “ортиқча маълумот билан юклаш”ни четлаб ўтади. Натижада, қисқа, таҳлилсиз, кишини мушоҳадага мажбур қилмайдиган “қайноқ” хабарлар босма ахборот воситаларининг асосий маҳсули бўлиб қолаётганлигига амин бўлмоқдамиз.

Тўғри, ахборотнинг ҳаддан ортиқ сингдирилиши натижасида ўқувчининг у ёки бу маълумот ёки хабарни қабул қилиши ҳам ўзгаради. Аммо бунга ён босиш қанчалик ўринли эканлиги алоҳида масала. Бу борада мазкур соҳа мутахассисларининг ўз аудиториясини аниқ-равшан аниқлаб, уларни чуқур ўрганиб, манзилли хабар тарқатишга мослашишлари мақсадга мувофиқдир.

Умуман олганда, радио, телевидение, газета ва журналларнинг фаолиятдан тўхтаб қолиши ўнлаб йиллар давомида башорат қилинган. Янги ахборот технологияларининг тараққиёти замирида бу каби фикрлар яна ҳам кенг тарқалади. Қайд этиш керакки, газета ва журналларни Интернетда ўқиш ривожланмоқда. Анъанавий ахборот воситалари олдида “келгусида қандай қилиб, пул топиш мумкин”, деган табиий савол туғилмоқда.

Шубҳасиз, янги форматлар ишлаб чиқилиши давом этади. Шундай экан, ҳозирданоқ босма ахборот воситалари ўз электрон версияларини шакллантиришга киришишлари, мультимедиатизация томон ҳаракатланишлари, истиқболда уларнинг ўз манфаатларига жавоб бера олиши мумкин. Айтиш мумкин, ҳақиқатда, ҳам матн, ҳам расмлар, аудио ва видеога эга янги битта етук маҳсулот бугун янгилик эмас, яқин келажақда у замон талабига айланиши ҳеч гап эмас.

Оммавий ахборот воситалари бугунги кун амалиётида учраётган яна бир тенденция бу – «қалбаки» журналистиканинг ривожланаётганлигидир. Яъни; ижтимоий тармоқлар авж олаётган асрда анъанавий оммавий ахборотлар билан бугун ҳар қандай Интернет фойдаланувчиси рақобатлашиши мумкин.

Илгари у ёки бу ахборотни тарқатишда профессионал журналистлар монополияга эга эди. Газета ва журналлар, телевидение ва радио маълумотни ўз мухбирларидан қабул қилиб, уни ихтисослашган экспертлар таҳлил қилганидан сўнг махсус каналлар орқали тарқатар эдилар.

Оддий киши маълумотни на олиши, на тарқатиши мумкин эди. Тўғрироғи, бунинг иложи йўқ эди. Журналист ахборот истеъмолчиси ва маълумот ўртасида воситачи эди. Юқорида айтганимиздек, Интернетнинг пайдо бўлиши, кейинчалик ижтимоий тармоқларнинг кенг тарқалиши, телекоммуникациялар соҳасида улкан тараққиёт – буларнинг бариси дунёни гўёки бошдан оёққа ағдарди.

Эндиликда Интернетга кириш имкониятига эга ҳар қандай киши ўзининг шахсий Интернет журналини очиши мумкин. Блоггерлар кундан-кунга (Интернет-кузатувчилари (follower) кўпайиши ҳисобига) анъанавий ОАВ билан тенгма-тенг фаолият юритмоқда. Яъни, улар ахборот соҳасида янги кун тартибини шакллантиришга ҳам киришишмоқда. Араб дунёси ва Ғарбий Европада бир йилдан ортиқ вақт мобайнида давом этаётган ва кундан-кунга

авж олаётган ҳодисалар айнан кенг оммага, ташқи таъсирга мойил бўлган ёшларга тўғридан-тўғри, баъзан очикча тажовузкор ҳолда, яъни тўхтовсиз, қайта-қайта такрорланадиган хабарлар (post) орқали мурожаат қилиш имкониятига эга блоггерларнинг маҳсулидир.

Юқорида қайд этганимиздек, ахборот хуружи даврида турли усуллар, шу жумладан, турлича талқин усули кенг қўлланмоқда. Сўнги воқеалар мисолида ушбу феноменнинг авж олишини кузатиш қийин эмас. Хусусан, араб инқилобларининг ғарбий оммавий ахборот воситалари томонидан ёритилишига эътибор қаратсак. Ушбу жараёнда ғарбий медиа асосий гапни фақатгина битта томонга – кўзғолончиларга тақдим этди, яъни фақатгина уларнинг позицияси тарғиб этилмоқда, улар томонидан кўрилаётган талафотларгина ёритилмоқда. Сурия президенти Башар Асаднинг энг яқин сафдоши – республика гвардиясининг генерали Манаф Тласнинг мамлакатдан қочгани тўғрисидаги хабарлар ғарбий, хусусан, Америка оммавий ахборот воситалари томонидан тинмай берилган. Лекин унинг кўп вақт ўтмай ватанига “тўсатдан” қайтиб келиши худди шу медиа вакилларининг эътиборидан четда қолганлигини кўриш мумкин.

Шундай қилиб, бугун ахборот истеъмолчилари янги муаммога дуч келмоқда. Бу оддий холисликнинг мавжуд эмаслиги. Истеъмолчилар “тоза” шаклдаги, фақатгина далилларга асосланган ёки муаллиф нуқтаи назари акс этган маълумотларга муҳтож эмас. Жамиятда чуқур маъноли, ҳақиқий сифатга эга бўлган эҳтиёж кучаймоқда. Яъни, гап ахборот гавғоси, ҳиссиётлар, кераксиз маълумотлардан холи ахборотга эҳтиёж кучаяётганлиги ҳақида кетмоқда.

Оммавий ахборот воситаларининг замонавий амалиёти билан боғлиқ яна бир ўта долзарб муаммо мавжуд. Бугунги кунда телевидение ва радио бўладими, босма ахборот воситалари, кино, мусиқа олами бўладими – барчаси бераётган маҳсулотларининг сифати ва савияси жа-

миятни аста-секинлик билан деградация сари боришига замин яратади.

Эрмак учун тайёрланган дастурлар бугуннинг ёшлари томоша қиладиган Ғарб ва бошқа оммавий ахборот воситаларининг барча жабҳаларида кузатилмоқда. Бундан ярим аср аввал канадалик машҳур файласуф Маршалл Маклюэн ўзининг «Understanding Media: The Extensions of Man» («Медиани англаш») асарида: «Демократик эркинликлар кўп жиҳатдан кишиларнинг сиёсатда юз бераётган воқеаларнинг улар ҳаётига таъсир қилишини англаш билан эмас, балки сочларидаги қазоқ, ичак юришиши муаммолари, касалманд милклар, ортиқча вазн ва қон айланиши кабилар уларнинг хаёлларини машғул этаётганлиги билан изоҳланади»²¹, деган ярим киноя, ҳажвия тарзида айтилган сўзлари бугуннинг даҳшатли ҳақиқати-га айланиб қолмоқда.

Хулоса ўрнида, соғлом мантиққа асосланиб, яқин келажакда медиа бозорида энг юқори профессионал журналистик андазаларга жавоб бера оладиган, мукамал ижтимоий воқеликда жамиятимизнинг бош таянчи бўлмиш – ёшларга ўринли йўналиш кўрсата оладиган, замонанинг ва шиддат билан ўзгараётган борлиқнинг доимий долзарб саволларига жавоб бера оладиган, жамият олдидаги масъулиятни батамом ҳис қилган ҳолда фаолият юритадиган оммавий ахборот воситаларининг ҳукмронлиги ўрнатилишига ишонч билдириб қоламиз.

²¹ McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. 1964.

Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий асослари ва жамоатчилик назорати

Акмал Қамбаров,
“Фуқаролик жамияти асослари” кафедраси
бош методисти

Ўзбекистонда ахборот соҳасини ривожлантириш демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва эркин фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Шу боис, ҳозирда оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, уларнинг фаолиятига умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва демократик андазаларни жорий этиш орқали ўзига хос механизмни шакллантириш масалаларига фикр ва ахборот эркинлигини таъминлаш, мамлакатни модернизация қилиш, демократлаштириш ва шу билан бирга, жамоатчилик назоратини ўрнатишнинг муҳим шарти сифатида қаралмоқда.

Истиқлолга эришганимиздан кейинги йигирма йиллик давр мобайнида мамлакат ва жамият ҳаётида кенг кўламли янгиланишлар рўй берди. Бошқа соҳаларда бўлгани каби, ОАВ фаолиятида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилиб, уларнинг мамлакатимиздаги фаолияти қисқа давр ичида демократик қадриятлар асосида бутунлай янгидан ташкил этилди. Биринчи навбатда, соҳанинг ҳуқуқий базасига эътибор қаратилди ҳамда ахборот ва сўз эркинлиги бош қомусимиз – Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилди.¹ Шу билан бирга, бу борада мустаҳкам қонуний асосларни яратиш мақсадида ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганишга катта эътибор берилди.

¹Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 29-ва 67-моддалар.

Инсон ҳуқуқлари халқаро умумжаҳон декларацияси, Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Ўзбекистон Республикасининг халқаро ташкилотлар ва бошқа давлатлар билан ахборот сиёсатига доир тузган битим ва шартномалари бугунги кунда оммавий ахборот воситаларининг халқаро ҳуқуқий асослари ҳисобланади. Маъмур ҳуқуқий ҳужжатлар ахборотни излаш, олиш, тарқатиш жараёнлари ва оммавий ахборот воситалари фаолиятини бевосита ёки билвосита тартибга солувчи нормалардир.

Юртимизда ОАВлар соҳасидаги қонунчилик тарихига эътибор берадиган бўлсак, мустақиллигимизнинг илк йилларидаёқ, яъни 1991 йилнинг 14 июнида Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»-ги Қонуни қабул қилинди.² 1997 йил 26 декабрда эса «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги янги Қонун жорий этилгач, дастлабкиси ўз кучини йўқотди.³ 2007 йилнинг 15 январидан эса «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонунга киритилган тузатишлар кучга кирди ва тўлиқ амал қила бошлади.⁴ Бундан кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситалари соҳасидаги қонунлар юқорида келтирилган ҳамда бошқа умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни назарда тутган ҳолда тақомиллаштириб борилмоқда.

Ҳозирда умумий қонунлар (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси), кодекслар (Фуқаролик, Жиноят кодекслари) ҳамда оммавий ахборот воситалари фаолиятига бевосита алоқадор бўлган махсус ҳуқуқий ҳужжатлар

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси расмий сайти: http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=139006

³ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси расмий сайти: http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=1106870

⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси расмий сайти: http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=1106870&search_text=

(ОАВ, реклама тўғрисидаги қонунлар), Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари, ҳукумат қарорлари, Адлия вазирлиги томонидан белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган идоровий меъёрий ҳужжатлар ОАВ фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий негизи ҳисобланади.

Юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар, юз бераётган жараёнлар шунчалик тез ва кенг қамровни ташкил этдики, бугунга келиб амалга оширилаётган ўзгаришлар ва қабул қилинаётган қонунлар яна кўп йилларга хизмат қилиши учун айримларини қайта ишлаш, баъзиларига эса ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, янгиларини қабул қилиш зарурлиги аён бўлиб қолди.

Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” ва “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги қонунларига мувофиқ ҳамда мамлакат ижтимоий ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш шароитида республика аҳолисининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, оммавий ахборот воситалари, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг қўламда ривожлантиришга кўмаклашиш, ахборот хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш мақсадида 2002 йилнинг 3 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-3103-сонли «Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида» ги Фармони эълон қилиниб, Ўзбекистон давлат матбуот кўмитаси Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил этилди. Бу ҳам, ўз навбатида, юқоридаги узок муддатли мақсадни кўзлаб амалга оширилган вазифалардан бири бўлди.

2005 йил 28 январдаги Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида ОАВни мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг давомий қисми си-

Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси расмий сайти: http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?act_id=156830

фатида ривожлантиришга доир вазифалар давлатимиз раҳбари томонидан белгилаб берилди. ОАВни ривожлантиришнинг янги босқичига киришилди. Давлатимиз раҳбари томонидан ахборот соҳасини ислоҳ этиш бўйича чоратадбирларнинг асл моҳияти фуқаролик жамиятини барпо этишда оммавий ахборот воситаларининг мустақил институт сифатида шаклланиши, сиёсий ҳокимият ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда очиқлик ҳамда фуқароларнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқларини тўлиқ таъминлашдан иборат.

Маълумки, ОАВнинг эркинлиги ва мустақиллигини янада мустаҳкамлаш муаллифлик ҳуқуқлари ва интеллектуал мулкни ишончли ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолатлари ҳамда механизмларини ишлаб чиқиш ва кучайтириш, ахборот соҳасига бозор механизмларини жорий қилиш билан бевосита боғлиқ. Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида 2005-2009-йиллар давомида «Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида», «Оммавий ахборот воситалари фаолиятининг иқтисодий асослари тўғрисида», «Оммавий ахборот воситаларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатлари тўғрисида», «Жамоатчилик телевидениеси тўғрисида», «Кабель кўрсатувлари тўғрисида»ги қонунларни қабул қилиш, шунингдек, «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида», «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа қонунларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилди.

Президентимизнинг 2010 йил 12 ноябрдаги Парламент палаталари қўшма мажлисида сўзлаган “Мамлакатимиз-

* Йўлдошев А. Оммавий ахборот воситалари демократик кадрятларнинг ҳимоячиси сифатида. // “Адолат” газетаси. 2012 йил 13 январь.

† Қаландаров Д. ОАВ фаолиятини ривожлантириш эркин фуқаролик жамиятини шакллантиришга хизмат қилади. // “Inson va qonun” газетаси. 2012 йил 14 ноябрь.

да демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузасида таъкидланганидек, юртимизда охириги 10 йил мобайнида оммавий ахборот воситаларини янада либераллаштириш, сўз эркинлигини таъминлашга қаратилган кенг қамровли ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилди.⁸ Ушбу давр мобайнида оммавий ахборот воситаларини эркин ва жадал ривожлантиришга, ахборот соҳасининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлашга қаратилган 10 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди.⁹ Бугунги кунда ушбу қонунлар ОАВ эркин фаолиятининг ҳуқуқий кафолати бўлиб, ахборот бозори иштирокчилари фаолиятининг самарадорлигини кучайтириш ва уларнинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, қўшимча иқтисодий преференциялар яратиш ва миллий ахборот маконини изчил ривожлантиришни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишни назарда тутди. Таҳририятлар фаолиятига бозор механизмлари ва Интернет имкониятларини янада кенгрок жорий этиш, ҳудудий нашрларнинг моддий-техник салоҳиятини мустаҳкамлаш, ёш журналист кадрларнинг малага оширишини янада кенгайтириш шулар жумласидан. Матбуот хизматининг роли ва ўрнини кучайтириш, веб-сайтлар фаолиятини замон талабларига мос ва миллий қадриятларимизга мувофиқ ташкил этишда ўзаро ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш алоҳида аҳамиятга эга.

Бугун концепцияда белгиланган вазифалар ижроси

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлиси тўғрисида ахборот. / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси расмий сайти: <http://www.parliament.gov.uz/uz/events/chamber/2550>

⁹ Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2010 йил 13 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи” газетаси. 2010 йил 13 ноябрь.

юзасидан изчил ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, илгари сурилган янги қонунчилик ташаббусларини рўёбга чиқариш, айниқса, нодавлат оммавий ахборот воситаларини модернизация қилиш жадаллаштирилмоқда. 2011 йилда мазкур соҳа моддий-техник базаси ва кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлаш мақсадида 19 та таҳририятнинг лойиҳалари молиялаштирилди, 100 га яқин нашрга грантлар ажратилди. Худудий нашрларнинг 350 нафардан зиёд ёш журналистлари пойтахтимиздаги етакчи таҳририятларда малака оширди.¹⁰

2011 йилнинг 30 декабрида Президентимизнинг “Оммавий ахборот воситаларини янада ривожлантириш учун қўшимча солиқ имтиёзлари ва афзалликлар бериш тўғрисида”ги Қарори ҳам оммавий ахборот воситалари соҳасини ривожлантиришга қаратилган амалий чора-тадбирлардан бири бўлди.¹¹

Ушбу Қарор оммавий ахборот воситалари, нашриёт, полиграфия корхоналари ва матбуот тарқатувчи ташкилотлар фаолиятини янада ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш ва шу асосда оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш, ахборот соҳасини ривожлантиришда, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан жамият назоратини ўрнатишда уларнинг ролини оширишни назарда тутди. Жумладан, 2012 йилнинг 1 январидан бошлаб, оммавий ахборот воситалари таҳририятлари ва нашриётлар ижтимоий-сиёсий ҳамда болалар адабиётини, имкониятлари чекланган шахслар (кўзи ожизлар, кар-соқовлар ва бошқалар) учун адабиётларни сотишдан олинган фойдадан фойда солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўлашдан,

¹⁰ Ўзбекистон нодавлат ноτιжорат ташкилотлари миллий ассоциацияси расмий сайти: <http://ngo.uz/index.php?newsid=3924>

¹¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси расмий сайти: http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=1931351

тахририятлар, нашриёт ва босмахоналар оммавий ахборот воситаларининг маҳсулотлари, китоб маҳсулотлари сотиш ва уларнинг нусхаларини кўпайтириш бўйича хизматлардан олинadиган даромадлар қисмида Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармасига ҳамда Таълим ва соғлиқни сақлаш муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлашдан озод этилиши белгилаб қўйилди.¹²

Мазкур Қонуннинг қабул қилиниши оммавий ахборот воситалари, нашриёт, полиграфия корхоналари ва матбуот тарқатувчи ташкилотларни янада ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар ва омилларни яратиш, бунинг асносида оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш, ахборот соҳасини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Умуман, мустақиллик даври оммавий ахборот воситалари ҳақида гап кетганда, яна шуларни таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили ҳаётга изчиллик билан татбиқ этилаётган бир пайтда, фуқаролик жамияти институтлари соҳасига ҳам катта эътибор қаратилиб, улар фаолиятининг ҳуқуқий-меъёрий ва ташкилий пойдевори яратилди ҳамда замон талаблари асосида такомиллаштирилмоқда.

2002 йилнинг апрель ойида бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг Иккинчи чақирिқ 8-сессиясида Юртбошимиз шундай деган эди: “Жамиятимизда нодавлат, жамоат ташкилотларининг, аввало, фуқаролик институтларининг ривожланишига кенг имкониятлар очиб бериш ва уларнинг фаоллигини оширишга кўмак ва ёрдам кўрсатиш даркор.

Барчамиз бир ҳақиқатни хаёлимиздан чиқармаслигимиз зарур. Яъни, ҳар қандай давлат тизими, унинг аппарати ва маъмурий органлари демократик андазаларга қан-

¹² Ўша манба.

чалик жавоб бермасин – барибир ўз кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва ташкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини суистеъмом қилишга, коррупцияга қарши, айни вақтда, барча ўзбошимчалик ва волюнтаристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбир, деб тан олинади.

Кенг жамоатчилик ўртасида мана шундай тушунтиришга ҳаракат қилиш ва биз учун мутаносиб қонун ва меъёрий ҳуқуқларни бу йўналишда ишлаб чиқиш, уларни амалиётда қўллаш биз қураётган демократик жамиятнинг энг муҳим асосларидан бири бўлмоғи зарур.”¹³

Пировардида, нодавлат нотижорат ташкилотларининг жамиятда тутган ўрни ва таъсири тобора кучайиб бораётир. Улар радио ва телевидение, нашриёт, аёллар ва ёшлар, экология, иқтисодиёт, таълим, ижтимоий-гуманитар ва ҳуқуқий йўналишларда самарали фаолият юритиб келаётгани фикримиз далили.

Ўзбекистон Нодавлат нотижорат ташкилотлари Миллий ассоциация таркибида 400 дан зиёд ННТни бирлаштирган ҳолда “учинчи сектор”ни ривожлантиришда фаол қатнашмоқда. Жумладан, у Президентимиз томонидан тақдим этилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да илгари сурилган “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”,

¹³ Усманов Г.И., Асьянов Ш.М. Ўзбекистон Республикасида нодавлат нотижорат ташкилотларни рўйхатдан ўтказиш ва уларнинг фаолиятига доир саволлар ва жавоблар (амалий қўлланма). Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази // “Санъат” журнали. – 2009 йил. 1-сон.

“Экологик назорат тўғрисида”ги қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва муҳокамаси жараёнларида фаол иштирок этапти. Шу билан бирга, Давлат дастуридан келиб чиқиб, “Мустаҳкам оила: ҳуқуқий мустаҳкам, маънавий бой, иқтисодий барқарорлик йўлида” номли давлат ижтимоий буюртмаси, “ННТ салоҳиятини ошириш” дастури амалиётга жорий этилмоқда.¹⁴

Айни пайтда, ахборот соҳасини демократлаштириш борасидаги долзарб вазифаларни ҳал этишда фуқаролик жамияти институтлари фаол иштироки йўлга қўйилган бўлиб, уларнинг фаолияти ОАВни янада либераллаштириш, фуқароларнинг демократик ислохотлар жараёнларидаги фаол иштирокини таъминлашга қаратилган.

Ушбу йўналишда бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди, Ўзбекистон Журналистлар ижодий уюшмаси, Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш Жамоат фонди, Ўзбекистон Миллий электрон ОАВ ассоциацияси, Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро маркази фаол иш олиб бормоқда.

ОАВ фаолиятини эркинлаштириш ҳамда ННТ ролинини ошириш асосида жамоат назоратини шакллантириш мамлакатнинг узоқ муддатли мақсадига, яъни унинг замонавий ривожланган, демократик давлатлар қаторидан ўрин эгаллаши, халқимиз учун муносиб турмуш даражаси ва дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашга эришиш энг муҳим вазифа сифатида белгиланмоқда. Айнан шу боис мустақил Ўзбекистон ҳал этган биринчи даражали вазифалар қаторида нафақат қонунчилик базасини яратиш, балки матбуотни одамлар юз бераётган воқеаларга ўз фикр ва ғоялари, нуқтаи назари ва муносабатини очиқ ифода этадиган эркин минбарга айлантириш учун кунда-

¹⁴ Худойшукуров З. Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва ОАВ. // “Халқ сўзи” газетаси. 2012 йил 28 июль.

лик ҳаётда реал имкониятлар яратиш, бу борадаги барча тўсиқларни бартараф этиш, бугунги кунга мос келмайдиган эскича қараш ва ёндашувлардан тўлиқ воз кечиш вазифаларини белгилади. Шу мақсадда Миллий матбуот маркази ташкил этилиб, фуқаролик жамияти асослари шаклланаётган Ўзбекистонда ОАВнинг жамият ва давлат манфаатларини уйғунлаштириш институти сифатидаги мақомини ошириш, жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик воқеаларни ОАВ вакиллари иштирокида таҳлил этиш, сиёсий институтлар, вазирликлар, йирик уюшма ва компаниялар ҳаётида юз бераётган янгиликларни кенг жамоатчиликка етказиш унинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, 2012 йил 27 июль куни Ўзбекистон босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш Жамоат фонди томонидан Олий Мажлис ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди билан ҳамкорликда “Фуқаролик жамияти институтлари тизимида ОАВ ўрни ва ролини ошириш масалалари” мавзусида анжуман ўтказилиб, ундан мақсад Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 27 июнь куни матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига йўллаган табригида белгиланган янги жамият, янги ҳаёт барпо этиш, мамлакатни янгилаш ва модернизация қилиш, ишлаб чиқариш суръатларини ошириш, иқтисодиёт ривожига тўсиқ бўлаётган муаммоларни ҳал этиш, давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда ОАВ роли ва аҳамиятини мустаҳкамлашга доир муҳим вазифаларни муҳокама этишдан иборат бўлди.¹⁵

Анжуман давомида мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли демократик ислоҳотлар очиқлиги ва ошкоралигини таъминлаш, фуқаролар ҳуқуқий мадани-

¹⁵ Бозорова Д. Фуқаролик жамияти институтлари тизимида журналистлар ўрни. // “Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш” газетаси. 2012 йил 12 апрель.

яти ва ҳуқуқий онгини юксалтириш, самарали жамоатчилик назоратини амалга оширишда ОАВ ролини янада кучайтириш ҳамда журналистлар касбий билимлари ва малакаси, тажриба ва маҳорати, масъулиятини ошириш ва уларнинг фуқаролик позициясини мустаҳкамлаш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Анжуман қатнашчиларининг умумий фикрига кўра, Юртбошимиз томонидан ишлаб чиқилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси”нинг қабул қилиниши жамият ва давлатнинг принципиал жиҳатдан янги ривожланиш босқичида демократлаштириш ва модернизациялаш, ахборот соҳасини либераллаштириш ҳамда сўз ва ахборот эркинлигини таъминлаш жараёнларига кучли ижобий туртки берди. У ОАВни реал тўртинчи ҳокимиятга айлантириш, аҳоли сиёсий фаоллигини ошириш, фуқаролар ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини юксалтириш учун муҳим дастуруламал бўлди.

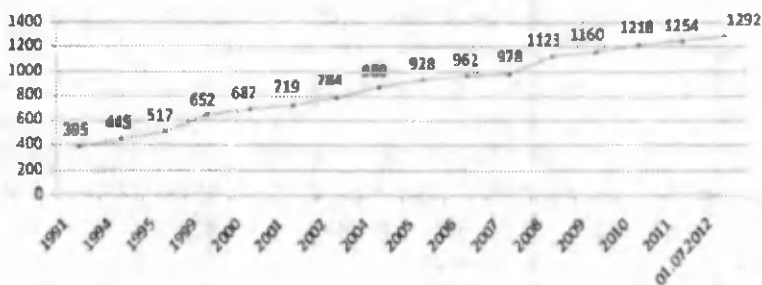
Анжуман якунида 20 дан зиёд нодавлат босма ОАВ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг “Мустақил оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш, журналистларнинг касб маҳоратларини такомиллаштириш, мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар сиёсати ошкоралиги ва очиқлигини таъминлаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти, ҳуқуқий билимлари ва ҳуқуқий онгини юксалтириш” мавзусидаги 18-грант танлови ғолиблари деб топилиб, уларга 300 млн. сўмдан ортиқ грант маблағлари ажратилди.

Бугун мустақил ОАВни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга берилаётган эътибор, сўз ва ахборот эркинлигини таъминлаш бўйича комплекс ташкилий-ҳуқуқий чоратадбирлар амалга оширилиши натижасида нодавлат радио ва телестанциялар, босма нашрлар ва агентликлар

тармоғи жадал ривожланди. Қўйидаги диаграммаларда ахборот соҳасида юз берган ўзгаришлар рақамлар ва статистик кўрсаткичлар орқали яққол намоён бўлади.

1-диаграммага назар ташласак, 2000 йилда республикада рўйхатга олинган миллий ОАВ сони 700 га яқин бўлган бўлса, бугун уларнинг сони 1292 етди. ОАВ умумий сонидagi нодавлат сектор улуши эса 14,2% дан 58,2%гача ўсди. Айниқса, ҳудудий ОАВ орасида фаол ўсиш кузатилмоқда, уларнинг сони 2000 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда 2 баробарга кўпайди. Эътиборлиси шундаки, 1991 йилда давлатга қарашли битта телевидение ва радиодан бошқа бундай оммавий ахборот воситасининг ўзи мавжуд эмас эди.

1-диаграмма. Ўзбекистонда ОАВ сонининг йил сайин ортиши¹⁸.

¹⁸ Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари фаолияти, ривожланиши, эркинлиги кафолатлари тўғрисида таҳлилий маълумот (01.07.2012 й. ҳолати). / Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг расмий сайти: <http://www.api.uz/uz/content/statistics>

2008-2012 йиллар мобайнида мамлакатимизда фаолият юритаётган нодавлат ОАВни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлат бюджетидан давлат грантлари, ижтимоий буюртмалар ва субсидиялар шаклида 5,5 млрд. сўмдан ортиқ маблағ ажратилди.¹⁷

Бугун нашр этилаётган газета-журналларнинг 52 фоизини, эфирга узатилаётган телерадиоканалларнинг 87 фоизини нодавлат ОАВ ташкил этади (2- ва 3-диаграмма-лар). Уларнинг умумий улушидаги нисбати эса 60 (нодавлат) га 40 (давлат) фоизни ташкил этади (4-диаграмма).

2-диаграмма. Давлат ҳамда нодавлат босма (газета, журнал, ахборотнома) ОАВ умумий миқдорининг фоиздаги нисбати (01.07.2012 х.к.)¹⁸.

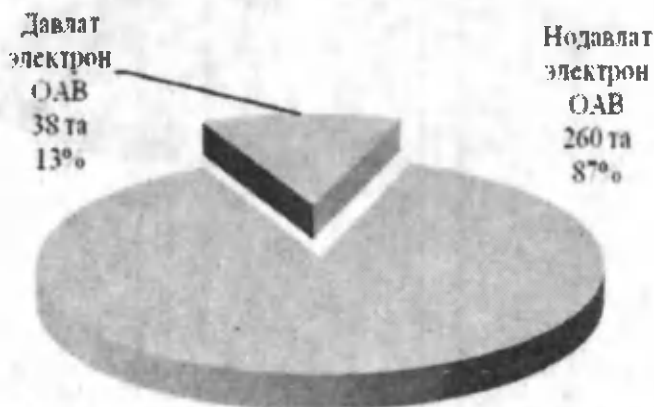

¹⁷ Фуқаролик жамияти институтлари тизимида ОАВ ўрни ва ролини ошириш масалалари. / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди расмий сайти: <http://www.fundngo.uz/uz/node/394>

¹⁸ Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари фаолияти, ривожланиши, эркинлиги, кафолатлари тўғрисида таҳлилий маълумот (01.07.2012 й. ҳолати). / Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг расмий сайти: <http://www.api.uz/uz/content/statistics>

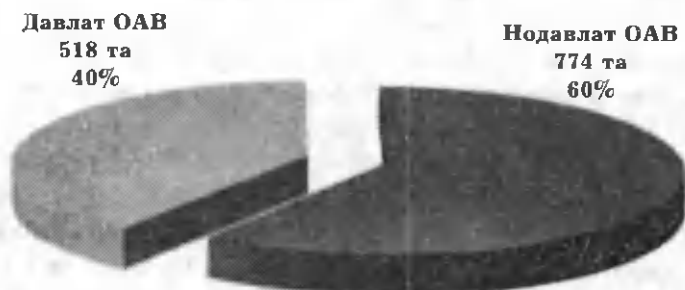
Ривожланган давлатлар тажрибасига эътибор берсак, нодавлат босма оммавий ахборот воситалари мустақил ижтимоий институт ҳисобланиб, ҳокимият ва фуқаролар ўртасидаги боғловчи сифатида фаол иштирок этади. Бир томондан, нодавлат босма оммавий ахборот воситалари давлат ҳокимияти муассасалари томонидан чиқарилган қонун, фармон, қарор ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар кўринишидаги зарурий ахборотни етказишда энг самарали воситага айланган бўлса, иккинчи томондан, улар фуқаролар давлат ҳокимияти органларига ўз сўров ва талаблари билан мурожаат қилишида, уларнинг фаолияти тўғрисидаги фикр-мулоҳаза ва таклифларини билдиришида ва, билан бирга, улар устидан жамоатчилик назорати ўрнатилишига энг мақбул воситаси ҳисобланади.

3-диаграмма. Давлат ҳамда нодавлат электрон (ТВ, радио, веб-сайт, АА) ОАВ умумий миқдори нисбати (01.07.2012 х.к.)¹⁹.

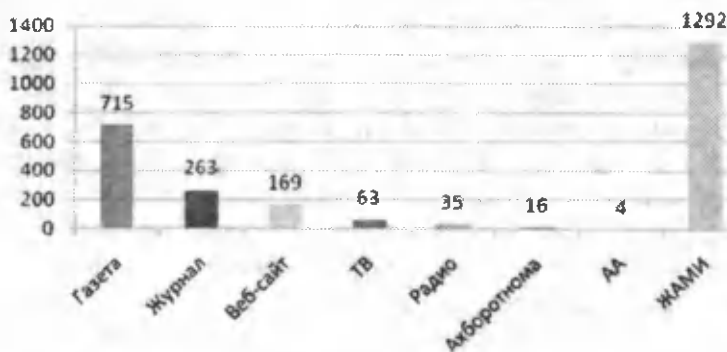
¹⁹ Ўша манба.

4-диаграмма. Давлат ҳамда нодавлат ОАВ умумий миқдори нисбати (01.07.2012 х.к.)²⁰

Бугун республикада телеканал, радиоканаллардан ташқари веб-сайтлар ҳам ОАВ сифатида рўйхатдан ўтказилмоқда. Бир сўз билан айтганда, соҳада энг тез ривожланаётган тармоқлар ҳам айнан электрон ОАВ ҳисобига тўғри келади. Қуйидаги 5-диаграммада (01.07.2012 йил ҳолатига кўра) рўйхатга олинган умумий ОАВ сонида уларнинг тури бўйича улушини кўриш мумкин.

5-диаграмма. Ўзбекистонда рўйхатга олинган ОАВнинг тури бўйича сони (01.07.2012 х.к.)²¹

²⁰ Ўша манба..

²¹ Ўша манба..

Бундан кўришиб турибдики, электрон, яъни веб-саҳифалар орқали ахборот алмашилини ривожлантириш соҳасига эътибор қаратилаётганига қисқа вақт бўлганига қарамай, шу давр ичида ўзининг қулайлиги, тезкорлиги туфайли сони бўйича журналлар улушига етиб олмақда, шу билан бирга, ОАВнинг тез ривожланаётган турларидан бирига айланиб улгурди.

Ўзбекистонда сунъий йўлдош орқали телерадиодастурларни тарқатиш йўлга қўйилгач, дунёнинг 180 та мамлакатига 28 та йўналиш бўйича тўғридан-тўғри чиқадиган халқаро каналлар ташкил этилди. Юртимиз телерадиодастурлари Интернет тармоғи орқали реал вақт режимида жаҳонга узатилмоқда. Яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, ҳозирда мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари ўз ахборот материаллари ва дастурларини 7 хил тилда нашр этиб, эфирга узатган ҳолда, сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий, спорт каби 20 дан ортиқ ихтисосликларда фаолият олиб бормоқда. Ҳатто айрим таҳририятлар халқаро матбуот бозорига чиқишга ҳаракат қилмоқда. Булар нафақат Ўзбекистоннинг йирик ахборот агентликлари, балки бир қатор газета ва журналларнинг таҳририятлари ҳамдир (масалан, “Uzbekistan Airways”, “Деловой партнер Узбекистана”, “Бизнес вестник Востока”, “Uzbekistan Today”). Улар, аввало, аҳолисининг бир қисми ўзбекистонликлар бўлган МДХ мамлакатларида ахборот харидорларини топишмоқда.

Ҳозирги вақтда “Миллий ахборот агентлиги” (ЎЗА), “Жаҳон” ахборот агентлиги (Ўзбекистон Республикаси ТИВ), “Туркистон пресс” нодавлат ахборот агентлиги ва “Қорақалпоқ ахборот агентлиги” бошқа барча ОАВлар учун журналистик ахборотни тайёрлашнинг турли йўналишларига ихтисослашган бўлиб, ушбу соҳа бозоридатижорат асосида муваффақиятли фаолият олиб бормоқдалар. Ўз фаолиятини бошлаганига кўп бўлмаган “Uzbekistan Today” ва “Регион Информ” ахборот хизмати ҳам шулар жумласидан.

Бундан ташқари, ОАВ соҳасида кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича Давлат дастурининг босқичма-босқич амалга оширилиши фақат сўнги 5 йил давомида миллий ОАВларни икки ярим мингдан ортиқ юқори малакали ёш журналистлар билан таъминлади, бу эса таҳририятлар салоҳияти, уларнинг глобал ахборот маконидаги рақобатбардошлигини сезиларли равишда оширди²².

Хулоса қилиб айтганда, бундай салмоқли ўзгаришлар соҳада қонунчилик механизмини янада такомиллаштириш, уларнинг эркин фаолият юритишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш лозимлигини тақозо этади. Шу мақсадда бугун мамлакатда демократик талаб ва стандартларга жавоб берадиган, ахборот соҳасини жадал, изчил ва эркин ривожланишини таъминлайдиган қонунчилик яратилган, унга бозор механизмлари жорий этилмоқда, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш бўйича узоқ муддатли лойиҳалар амалга оширилмоқда, ОАВ фаолиятига ахборот-коммуникация технологиялари татбиқ этилиб, юқори малакали кадрлар тайёрлашга қаратилган салмоқли ишлар амалга оширилмоқда.

Булар, шубҳасиз, мазкур йўналишда олиб борилаётган ишларнинг самарали натижасидир. Шу билан бирга, Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларининг тўлақонли иқтисодий асосларини яратиш, ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш ва мустақил нашрлар фаолияти учун шарт-шароитлар яратиш миллий матбуот олдида турган энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шунингдек, ривожланган демократик давлатлар тажрибасини ўрганиш, уларни амалда жорий қилиш, ахборот алмашинуви соҳасидаги муносабатларни янги босқичга кўтариш масалалари ҳам долзарб вазифадир. Булар эса, ўз

²² Фуқаролик жамияти институтлари тизимида ОАВ ўрни ва ролини ошириш масалалари. / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди расмий сайти: <http://www.fundngo.uz/uz/node/394>

навбатида, мамлакатимизда демократик жараёнларнинг чуқурлашуви, давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлашда ОАВ иштирокини замон талабига мослаштириш, мавжуд ахборот манбаларидан янада самарали фойдаланиш, матбуот эркинлиги ва мустақиллигини таъминлаш, фуқароларнинг ахборот соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини тўла қондиришга йўналтирилган кенг миқёсдаги тадбирларни амалга ошириш лозимлигини тақозо этмоқда. Муҳими шундаки, жамоатчилик ахборот ва матбуот соҳасини ривожлантирмай туриб, фуқаролик жамияти қуриш ва инсон эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш мумкин эмаслигини англай бошлади.

Жамоатчилик назоратини кучайтиришда давлат сиёсати таҳлили

Зилола Хўжаниёзова,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси Илмий кадрларни
тайёрлаш бўлими бошлиғи

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг собиқ Иттифоқ даврида жамиятнинг барча соҳалари устидан ёппасига назоратни амалга оширган давлат ҳокимияти идоралари тизимига барҳам берилиб, фуқаролар учун очиқ, жамоатчилик томонидан назорат қилинадиган давлат тузилмалари тизимини яратиш бўйича қатор ишлар амалга оширилди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, демократик жараёнларни чуқурлаштириш давлат тузилмалари, мансабдор шахслар устидан жамоатчилик назорати ўрнатишни шартлаб қўяди. Президентимиз таъбири билан айтганда: “Мен шу ўринда илгари ҳам айтган бир фикримни такрорламоқчиман. Шунини унутмайликки, биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шуғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини, давлат фаолияти, шу жумладан, унинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан ҳам жамият назоратини ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу масалада бундан бошқа муқобил йўл йўқ”¹.

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-ж. –Т. Ўзбекистон, 2003. 28 бет.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида давлат органлари устидан халқ назоратининг муҳим принципи ифодаланган: “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”. Бу қоида давлат ҳокимияти идораларининг халқ олдида ҳисобдорлигини назарда тутди ва уларнинг фаолияти устидан жамоат назорати, шунингдек, барча соҳалардаги давлат фаолиятининг фуқаролар учун очиқ ва ошқора бўлишини шартлаб қўяди.

Юксак сиёсий маданият соҳиблари бўлган фуқароларсиз, мустақил жамоат ташкилотларисиз фуқаролик жамиятини шакллантириб бўлмайди. Фуқаролик жамияти шароитида жамоат ташкилотлари умуммиллий масалалар бўйича қарор қабул қилиш жараёнини назорат қилиш ва уларга таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Замонавий демократия учун “жамоатчилик назорати” тунунчаси муҳим саналади. Вакиллик демократияси-сайлов жараёнида барча учун тенг имкониятлар яратиш, сайловларнинг рақобатли кураш шароитида ўтишини таъминлаш, фуқароларнинг ўз иродасини эркин ифода этиш билангина ифодаланмай, кейинчалик ҳокимият вакиллариининг халққа ҳисобдор бўлиши, олиб бораётган сиёсати ва хатти-ҳаракатлари учун жамият олдида масъул бўлишини ҳам назарда тутди.

Дунёдаги ривожланган давлатлар тажрибаси кенг қамровли, такомиллашган жамоатчилик назоратисиз фуқаролик жамияти мавжуд бўла олмаслигидан далолат беради. Бошқача айтганда, давлат органлари устидан кучли жамоатчилик назоратининг мавжудлиги демократиянинг муҳим шarti. Таниқли олим Р.Шмулнинг фикрича: “Ташқи ва мустақил жамоатчилик назоратининг мавжуд бўлиши

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2011, 4-бет.

³ Давлат сири сифатида сақланадиган ахборот бундан мустасно.

ҳукуматнинг фуқаролар олдидаги масъуллигини таъминлашга интилаётган ҳар қандай давлат учун ниҳоятда муҳимдир¹⁴.

Фуқаролик жамияти ривожда кишиларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги, давлат органларида ишлаётган ҳар бир раҳбар ходим ўз фаолиятининг жамоатчилик назорати остида эканини чуқур ҳис этиши муҳим аҳамиятга эга. Демак, ҳаққоний ва реал жамоатчилик назорати ҳозирги даврда Ўзбекистонда вужудга келаётган адолатли фуқаролик жамиятининг ҳақиқатда мавжудлигини билдирувчи, унинг ажралмас белгиси сифатида эътироф этилмоқда.

Президентимиз Ислом Каримов Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясидаги «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» дастурий маърузасида давлат назорат функцияларига нисбатан жамоатчилик назорати афзалроқ ва муҳимроқ эканини таъкидлаган эди.

Жамоатчилик назорати нафақат давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятини, балки бутун давлат аппарати ҳамда нодавлат секторни ҳам қамраб олади. Демак, жамоатчилик назорати давлат назоратини амалга оширадиган органлар устидан ҳам юритилади, жамоатчилик назорати халқнинг ўзи томонидан амалга ошириладиган назоратдир.

Жамоатчилик қандай объектлари фаолиятини ўз назоратига олиши мумкин? Юртбошимиз таърифича, жамоатчилик назорати: а) қабул қилинган қонунлар ва қонун ҳужжатлари ижроси; б) ҳокимият қарорлари қандай қабул қилиниши ва ижро этилиши; в) қонун ва бошқа қонун ҳужжатларининг тайёрланиш жараёни; г) давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг фаолияти; д)

¹⁴ Шмуль Р. Подотчетность правительства и общественный контроль. Вопросы демократии. -М., 2000. <http://usinfo.state.gov/journals/itdhr/0800/ijdr/scmuhl.htm>

давлатнинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан олиб борилади.

Жамоатчилик назоратининг умумэътироф этилган субъектларига фуқаролар ҳамда уларнинг гуруҳлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар ва оммавий ахборот воситалари киради. Мазкур субъектлардан ташқари яна шундай тузилмалар борки, улар ҳам жамоатчилик назорати олиб бориши мумкин. Улар давлат ҳокимияти ёки бошқарув органлари (вазирликлар, идоралар ва ҳ.к.) таркибида ташкил этиладиган жамоатчилик тузилмалари (кенгашлар, комиссиялар, гуруҳлар ва ҳ.к.) нодавлат нотижорат ташкилотларда тузилган жамоатчилик органларидан иборат. Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан олиб бориладиган жамоатчилик назоратининг айрим кўринишларини Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Адвокатура тўғрисида»ги, «Уй-жой мулкдорлари ширкатлари тўғрисида»ги қонунларида ҳам учратиш мумкин.

Сиёсий партиялар ҳам маълум маънода жамоатчилик назоратини амалга оширувчи тузилма (субъект) бўлиб, уларнинг бу борадаги фаолияти «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддаси мазмунидан келиб чиқади. Унга кўра, сиёсий партия давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда, жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришда ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи фуқароларнинг кўнгилли бирлашмасидир.

Сиёсий партиялар жамоатчилик назоратини: а) сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш; б) қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш; в) Олий Мажлисдаги ўз фракциялари орқали тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва Се-

нат Раисига, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига, вазирларга, бошқа давлат органларининг раҳбарларига сўровлар билан мурожаат этиш; г) маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларидаги партия гуруҳлари орқали маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига ҳамда уларнинг раҳбарларига, шунингдек, тегишли ҳудудда жойлашган корхона, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарларига мурожаат этиш орқали амалга оширади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда жамоатчилик назоратини том маънода юксалтириш учун ҳуқуқий асослар ҳам, уни амалга оширадиган субъект (тузилма)лар тизими ҳам, назоратга олинадиган фаолият (объектлар)нинг белгилангани ҳам ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг тамойили бўлган қонун устуворлигини таъминлаш кафолатининг амалда рўёбга чиқарилишини таъминлайди. Чунки қонун устуворлиги жамоатчилик назорати мукаммал қарор топган жамиятдагина ижтимоий адолатнинг асосий мезони бўлиши мумкин. Шу билан бирга, Конституция ва қонун устуворлиги тамойили кафолати, чинакам жамоатчилик назорати ҳар бир шахсга сиёсий ва маънавий куч бахш этади. Шундагина шахс ўзи яшаб турган жамиятда муносиб мавқега эга эканини ҳис этади. Фуқаро Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида таъкидланган халқ иродасини ифода этувчи давлат унинг манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъул эканига аниқ ишонч ҳосил қилади. Шахс мавқеининг устуворлиги унда мустақиллик, озодлик, ташаббус, ифтихор ва эғалик каби туйғуларни тарбиялайди. Фуқаронинг жамоатчилик назорати жараёнларидаги фаолияти унинг давлат ва жамият ишларида иштирок этишини таъминловчи ҳамда кафолатловчи омилдир. Жа-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011, 5-бет.

моатчилик назорати қай даражада кучли бўлса, давлат, демак, жамият ҳам шунчалик халқчил, қудратли бўлади. Шундай қилиб, мамлакатимизда жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг мавжуд ҳуқуқий асослари, биринчидан, «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонунга биноан туман ва шаҳар ҳокимликлари раҳбарларининг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига оид масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитиб бориш каби ваколатларини кафолатлайди.

Иккинчидан, «Нодавлат, нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун ҳам кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш шароитида қонун устуворлигини таъминлашга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини рўёбга чиқариш юзасидан жамоатчилик назоратини кучайтиришга қаратилган таъсирчан механизмларни назарда тутди.

Учинчидан, жамоатчилик назоратининг муҳим ҳуқуқий механизмларидан бири – сайловларга доир қонунчиликда ўз ифодасини топгани. Сайловларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказишга оид барча тадбирларда сиёсий партиялар, ҳокимият вакиллик органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан кузатувчилар, матбуот, телевидение ва радио вакиллари, халқаро ташкилотлар ва ҳаракатлар кузатувчиларининг иштирок этиши мумкинлиги ва уларнинг бир қатор ҳуқуқлардан фойдаланиши бунинг исботидир.

Тўртинчидан, «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонун ва бошқа бир қатор тегишли қонун ҳужжатларида оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчилик назоратини амалга оширишга катта ўрин берилган. Улар жамоатчилик фикрини ифодалаш, шакллантириш ва йўналтириш орқали жамоатчилик назоратини амалга оширади.

Бешинчидан, «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ прокурорлар халқ депутатларининг тегишли кенгашларига, зарур ҳолларда эса фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига қонунийлик ҳамда жиноятчилик-

ка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида ҳар йили ахборот бериши лозим. Мазкур талаб ҳам, маълум маънода, жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ўзига хос кўри-нишларидан биридир⁶.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов-нинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчи-лик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрь куни бўлиб ўтган қўшма йиғилишидаги “Мамлакатимизда демокра-тик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маъру-засида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида” Қонун қабул қилиш таклифи илгари сурилди.

Ҳозирги кунда фуқаролик жамияти институтлари то-монидан жамоатчилик назоратини амалга оширишга оид қоидалар 40 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Уларда 70 дан ортиқ айнан жамоат-чилик назоратига оид нормалар мавжуд.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-да ҳам жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ус-тувор қоидалари ўз ифодасини топган. Хусусан, Консти-туциянинг 2, 12, 35, 60 - моддаларида фуқаролик жами-яти институтлари фаолиятига оид қоидалар акс этган. Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонунларида, хусусан, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органла-ри тўғрисида”ги (10-12-моддалар), “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғри-сида”ги (11-16-моддалар), “Норматив-ҳуқуқий ҳужжат-лар тўғрисида”ги (16-модда), “Дехқон хўжаликлари

⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни.
-Т.: Адолат. 2001.

тўғрисида”ги (25-модда), “Таълим тўғрисида”ги (28-модда), “Ёнги хавфсизлиги тўғрисида”ги (9-модда), “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги (7-модда), “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги (4, 6, 23-24-моддалар), “Ўзбекистон Республикасининг савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги (13-модда), “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги (3-модда), “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги (27-модда) қонуларда ва Меҳнат кодекси (233-модда), Ҳаво кодекси (5-модда), Ер кодекси (84-модда), Уй-жой кодекси (6-модда) каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда жамоатчилик назоратига оид алоҳида нормалар мавжуд.

Давлат назорати ва жамоатчилик назорати бир-биридан фарқ қилади. Давлат назорати турли давлат органларининг қонунийликни таъминлашга оид фаолияти шаклларида бири бўлса, жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий табиатини тўла очиб берувчи тугал таърифни келтириш мушкул. Чунки у давлат назоратидан, энг аввало, ўзининг шакли, услуби, назорат олиб бориладиган объектларнинг чегараланмагани ва назорат олиб борувчи субъектларнинг ҳар хиллиги билан тубдан фарқ қилади. Шунингдек, жамоатчилик назорати ўзига хос тамойилларга эга эканини ҳам инкор этиб бўлмайди. Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- жамоатчилик назоратининг кенг қамровлилиги, яъни у ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида, соҳаларида амалга оширилади;

- жамоатчилик назоратининг оммавийлиги, яъни ҳар бир фуқаро, фуқаролар гуруҳларининг бундай назоратда беистисно иштирок эта олиш имкониятининг таъминлангани;

- жамоатчилик назоратидаги ошкоралик, яъни уни амалга ошириш жараёни ҳам, якуний натижалари ҳам барча учун очиқ бўлиб, ҳамманинг нигоҳи ва кузатувида амалга оширилади;

- жамоатчилик назоратидаги ихтиёрийлик тамойили,

яъни жамоатчилик назоратига ҳеч ким бошқа шахс томонидан мажбур қилинмайди;

- жамоатчилик назоратида давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари иштирок этмаслиги, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига бевосита аралашмаслик ва ҳк

Жамоатчилик назорати давлат назорати каби барқарор фаолият кўрсатувчи, қатъий тизимга эга бўлмагани боис, ҳар бир муайян ҳолатда турли шакл ва мазмун касб этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, давлат органлари устидан жамоатчилик назорати фуқаролик жамияти барпо этилаётган Ўзбекистонда демократик кадриятларни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Жамоатчилик назорати—нодавлат ташкилотлар, сиёсий партиялар, оммавий ахборот воситалари, вакиллик органлари томонидан давлат ҳокимияти идоралари, мансабдор шахслар фаолиятининг қонун доирасида бўлишини таъминлаш воситаси.

Шунингдек, фуқароларнинг давлат бошқаруви ва сиёсий жараёнлардаги иштирокининг асосий қисми фуқароларнинг давлат органлари фаолияти устидан амалга оширадиган жамоатчилик назорати жараёнларида намоён бўлади. Жамоатчилик назоратида фаол иштирок этаётган фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти ҳам юксалиб бориши туфайли, уларнинг давлат бошқарувини халқчилик асосида кечишига таъсири ҳам кучли бўлади.

Ривожланган демократик давлатда оммавий ахборот воситалари сиёсий институт сифатида жамиятни бошқариш, тўғрироғи, уни маълум қонун-қоидалар асосида бошқарувини ташкил этишда муҳим вазифани адо этади. У нафақат ахборот етказиш воситаси, балки жамиятда мавжуд муаммоларни бартараф этиш, ҳокимият томонидан қабул қилинадиган қарорлар ижроси, уларнинг фаолиятини назорат қилиш каби вазифаларни бажаради. Оммавий ахборот воситалари айнан шу функцияни бажариши билан жамоатчилик назоратининг муҳим механизми вазифасини ўтайди. Оммавий ахборот воситаларининг

“тўртинчи ҳокимият” деб юритилиши ҳам бежиз эмас.

Жамоатчилик назорати ҳақида гап кетганда, оммавий ахборот воситаларининг нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки ҳар томонлама мустақил бўлиши талаб этилади. Мутахассисларнинг фикрича, оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги ва мустақиллиги уч омилга боғлиқ. Биринчидан, махсус қонун ва қоидаларнинг мавжудлиги; иккинчидан, ахборот соҳасида бозор муносабатлари ва рақобат муҳитининг амал қилиши; учинчидан, журналистларнинг касб маҳорати ва ўз сўзи учун масъулият даражаси.

Оммавий ахборот воситалари эркин ва мустақил бўлиши учун журналистлар профессионал мустақилликка, маъмурий иммунитетга эга бўлиши зарур. Зеро, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллиги журналистлар ижодининг эркинлиги, мавзу танлаш ва фикр беришдаги мустақилликда намоён бўлади. Яъни, журналистнинг материал тайёрлашда ўз раҳбариятидан мустақил бўлиши ҳамда ўз ижоди намуналари учун фақатгина унинг ўзи масъул ва жавобгар бўлиши талаб этилади.

Жамият ҳаётида рўй берадиган муаммоли вазиятларни оммавий ахборот воситалари орқали кенг жамоатчилик муҳокамасидан ўтказиш ва шу тариқа унинг ечимини излашга уриниш фуқаролар кўз ўнгида сиёсий институтлар, улар қаторида оммавий ахборот воситаларининг ҳам обрў-эътибори ошишига сабаб бўлади. Агар оммавий ахборот воситалари ҳам, бошқа сиёсий институтлар ҳам озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги ва ҳамжиҳатлигини олий неъмат сифатида қабул қиладиган бўлса, бу ғоя ҳар қандай сиёсий институтлар фаолиятининг бош мезони сифатида англаб етилса, улар ўртасидаги муносабатлар талаб даражасига кўтарила олади. Ривожланган демократик давлатларда ҳокимият идоралари вакиллари билан оммавий ахборот воситалари ўртасидаги муносабатларда матбуот конференциялари ва брифинглар катта аҳамиятга эга.

Матбуот конференциялари давлат сиёсатини кенг жамоатчиликка етказишда, жамоатчилик фикрини шу сиёсат атрофида шакллантириш, жамият жипслигини таъминлашда давлат идораси учун энг қулай восита ҳисобланади. Матбуот вакиллари учун бундай анжуманлар сиёсий таҳлилларга янги манба вазифасини ўтайди. Матбуот конференциялари жамоатчилик билан алоқаларнинг бир тури ҳисобланади, у жамоатчилик назоратини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда деярли барча давлатларда ҳукумат раҳбарларидан тортиб, сиёсий партиялар, сиёсий аҳамиятга эга бўлган концерн ва вазирликларда матбуот хизматлари мавжуд. Улар туну кун матбуот билан алоқа қилиш, жамоатчилик фикрига ўз манфаатлари нуқтаи назаридан таъсир ўтказишга интиладилар. Қолаверса, ҳокимият идоралари устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишда шу каби тузилмаларнинг аҳамияти беқиёс. Чунки бундай тузилмалар нафақат ахборот етказиш билан, балки инсонларга етказилаётган давлат идоралари фаолияти учун зарарли бўлган, ноҳолис ахборотларнинг салбий таъсирини камайтиришга ҳам хизмат қилади. Бу ҳақда Р.Шмуль шундай ёзади: “Бугунги кунда сиёсий ҳаётта оид ахборотларни олиш имкониятининг анча кенглигига қарамай, оддий инсон учун бошқарув тузилмаларининг фаолияти ҳақида докладлар, янгиликларни таҳлил қилиш анча қийин кечади. Оммавий ахборот воситаларида шу қадар кўп ахборотлар бериладики, уларни ўзлаштиришга қийналган фуқаролар бошқа ахборот манбаларидан ҳам ахборот олишга интиладилар”¹. Шундай экан, фуқароларга доимий ва тушунарли тарзда ахборот етказиш давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Оммавий ахборот воситаларининг давлат идоралари устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш уларнинг жа-

¹ Шмуль Р. Подотчетность правительства и общественный контроль. Вопросы демократии. - М., 2000. <http://usinfo.state.gov/journals/itdhr/0800/ijdr/scmuhl.htm>.

моатчилик фикрини шакллантириш қобилияти билан боғлиқ. Сиёсий қарорлар қабул қилинишида жамоатчилик фикри устувор аҳамиятга эга бўлсагина оммавий ахборот воситаларига бўлган эҳтиёж кучаяди, матбуотнинг таъсир доираси ортади ва табиийки, давлат идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишда оммавий ахборот воситаларининг аҳамияти ортиб боради. Айнан шундай шароитда оммавий ахборот воситалари ҳақиқий тўртинчи ҳокимият мақомига эришади, оммавий ахборот воситалари жамоатчилик фикрига таъсир кўрсата олади, уни шакллантирувчи кучга айланади. Демак, жамоатчиликнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштироки сиёсий институтларнинг доимо фуқаролар диққат-эътибори марказида туришга мажбур этади ва оммавий ахборот воситаларининг жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этиши учун замин яратади.

Юқорида таъкидланганидек, оммавий ахборот воситаларининг давлат идоралари устидан жамоатчилик назорати ўрнатишдаги аҳамияти уларнинг жамоатчилик фикрини шакллантириш қобилияти билан шартлангандир. Маълумки, “жамоатчилик фикри” тушунчаси фақат мустақиллик йилларидагина ижтимоий-сиёсий аҳамият касб эта бошлади. Ваҳоланки, халқимизнинг кўп йиллик тарихида омманинг фикрини ўрганиш, кенгаш орқали сиёсат юритиш тажрибаси кенг қўлланилган. Зеро, ҳозирги замон ижтимоий тараққиётида жамоатчилик фикрининг ҳал қилувчи аҳамияти ортиб бораётгани бежиз эмас.

Давлат фаолияти устидан жамоатчилик назорати ўрнатишда оммавий ахборот воситалари ролини кучайтириш ушбу жараённинг ҳуқуқий жиҳатларига бевосита боғлиқ. Қонун устуворлиги, ҳуқуқ ва масъулиятларнинг тўлиқ адо этилиши, белгиланган ваколатлар доирасида фаолият юритиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси фуқаролик жамиятининг асосий шарти ҳисобланиб, оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик назоратини ўрнатишдаги фаолияти мана шу асосларга қурили-

ши лозим. Бу ҳақда таниқли олим С.Ўлмасов қуйидагиларни ёзади: «Оммавий ахборот воситалари томонидан олиб бориладиган жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий асосларини “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонунда кўришимиз мумкин. Мазкур қонуннинг 3-моддаси ҳар кимнинг оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ошқора баён этиш ҳуқуқига эгаллигини, 9-модда эса журналист текширувчини жорий этишни кафолатлайди. Ҳар бир фуқаро ва журналист ўз фикрини ахборот тарқатиш воситалари (газета, эфир ва ҳ.к.) да эълон қилиб, ўзига хос таъсир кучи яратади. Бу таъсир жамоатчилик фикрини вужудга келтириши, ҳокимият ва бошқарув органларини тегишли қарор қабул қилишга, бузилган ҳуқуқни тиклаш ёки ҳуқуқни ҳимоя қилиш жараёнини амалга оширишга, кишиларда онг ва маданиятни юксалтиришга асос бўлиши мумкин. Бундан ташқари оммавий ахборот воситалари айрим сиёсий ва ижтимоий жараёнларга, давлат ва жамият қурилиши масалаларига қабул қилиниши лозим бўлган қонун лойиҳаларига ўз муносабатини билдириш орқали жамоатчилик назоратини амалга ошириши мумкин»⁴.

Фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш ва уни ҳар томонлама кучайтиришни тақозо этади. Таъкидлаш жоизки, жамоатчилик назоратини ўрнатиш фуқаролик жамияти ва албатта, демократиянинг ажралмас қисмидир. Бугунги кунга келиб, жамоатчилик назоратининг турли замонавий механизмлари ишлаб чиқилган. Нодавлат ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва сиёсий партиялар воситасида жамоатчилик назоратини ўрнатиш шулар жумласидан. Айнан жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиб, давлат идоралари ва мансабдор шахс-

⁴ Ўлмасов С. Фуқаролик жамиятининг кафолати. // Фуқаролик жамияти. 2004. 1-сон. 26-бет.

ларнинг фуқароларга нисбатан суиистеъмомчилик ва ўзбошимчалигини чеклаб туради. Фуқаролар манфаатларига зид равишда қабул қилинган қарорларни танқид қилиб, бу масалага жамоатчиликнинг эътиборини қаратади. Шу йўсинда давлат органлари устидан жамоатчилик назорати ўрнатилади. “Нодавлат ва ижтимоий, ўзини ўзи бошқариш ташкилотларининг ва фуқаролик институтларининг роли, ўрни ва моҳиятини уларнинг давлат корхоналари устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш зарур, - дея қайд этади Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов. - Биз бу йўналишда биринчи қадамларимизни қўймоқдамиз”.

“Кучли давлатдан - кучли жамият сари” олиб борилаётган ислохотлар жамоат ташкилотларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни ва ролини янада юксалтиришни талаб этади. Зеро, жамиятнинг кучли бўлиши ҳам айнан жамоатчилик назоратига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда жамоат ташкилотларининг давлат идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришдаги ўрнини юксалтиришда бир қатор вазифаларни амалга ошириш лозим.

Биринчидан, жамоат ташкилотларини молиялаш масалаларини кўриб чиқиш, уларни фаолияти учун зарур бўлган техник жиҳозлар билан таъминлашда давлат грантлари ажратиш мақсадга мувофиқ. Бу уларнинг иқтисодий мустақил бўлишлари, чет эл донорлари маблағларига эҳтиёжманд бўлиб қолишларининг олдини олади.

Иккинчидан, маҳаллий даражадаги қарорлар қабул қилишда, хусусан, тендерлар эълон қилиш ва унинг натижаларини кўриб чиқишда ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари вакилларини таклиф этиш зарур.

Учинчидан, давлат идоралари фаолиятининг “шаффоф”-лигини таъминлаш, идора, ҳудуд раҳбарининг фуқаро-

Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-ж. -Т.: Ўзбекистон, 2003, 26-бет.

лар, жамоат ташкилотлари вакиллари билан вужудга келган муаммоларни ҳал қилишга доир доимий учрашувларини ташкил этиш зарур. Яъни оддий фуқаролар билан мансабдор шахслар ўртасида ўтказиладиган доимий мулоқот ҳар қандай вазиятда муаммони ечишнинг энг мақбул ва самарали йўллари ишлаб чиқиш, фуқароларнинг давлат органлари ҳақида тўлиқ ахборотга эга бўлишлари имкониятини туғдиради.

Тўртинчидан, маҳаллий даражадаги қарорлар қабул қилиш жараёнига фуқаролар, маҳалла фаоллари, жамоатчилик вакиллари жалб қилиш зарур. Бу нафақат, қарорларнинг самарали бўлишини, балки уларнинг кенг жамоатчиликка етиб боришига ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга, сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига фуқароларнинг жалб этилиши давлат идоралари ва мансабдор шахслар устидан жамоатчилик назорати ўрнатишга ҳам олиб келади.

Бешинчидан, давлат тузилмалари томонидан ишлаб чиқилган йиллик, ойлик ҳисоботлар ҳақида манфаатдор фуқаролар, ташкилотлар ҳам хабардор бўлишини таъминлаш лозим. Бу эса давлат органлари фаолияти ҳақида атрофлича ахборот етказишга, уларнинг фаолиятидаги ўзгаришларни кузатиб боришга имкон туғдиради. Айнан жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиб, давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фуқароларга нисбатан суиистеъмолчиликлари ва ўзбошимчалигини чеклаб туради ҳамда жамоатчилик назорати тизимида муҳим бўлган вазифасини ўтайди.

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишда нодавлат ташкилотларнинг ўрни беқиёс. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, мамлакатдаги нодавлат ташкилотлар ичида фақат касаба уюшмалари фаолиятида давлат органларига нисбатан амалга оширилган жамоатчилик назоратини аниқ сезиш мумкин. Бошқа жамоат ташкилотлари ҳам

уни бу соҳанинг бошланғич даврида турибди. Шунинг учун ҳам нодавлат ташкилотлар низоми ва дастурларида жамоатчилик назоратига доир муҳим қоидаларни ҳаётда амалга ошириш жамоатчилик назоратини кенгайтиришнинг муҳим омилidir.

Ўзбекистон Республикасининг миллий мустақилликка эришиши билан мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишга қаратилган ислохотлар чуқурлашиб бормоқда. Президент Ислон Каримовнинг таъбири билан айтганда: «Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар - халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир»¹⁰. Дарҳақиқат, юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданиятга эга фуқароларсиз, шунингдек, давлатдан мустақил бўлган жамоат ташкилотларисиз фуқаролик жамиятини шакллантириб бўлмайди. Фуқаролик жамияти шароитидагина жамоат ташкилотлари умуммиллий масалаларга доир қарорлар қабул қилиш жараёнини назорат қилиш ва уларга таъсир кўрсата олиш имкониятига эга бўлади. Бундай шароитда фуқароларнинг жамоатчилик назорати демократлаштириш жараёнининг муҳим омили сифатида намоён бўлиши муқаррар. Жамоатчилик назоратига бўлган эҳтиёж доимий равишда кучайиб бормоқда. Бунинг сабаби шундаки, фуқаролик жамияти шароитида халқ давлат органлари фаолиятини назорат қилишга қобил бўлмаса, давлат ҳокимияти ҳеч қачон ҳуқуқий давлат унсурларини ўзида намоён қила олмайди. Шунинг учун ҳам ривожланган давлатларда жамоатчилик назорати демократик кадриятлардан бирига айланган.

Шунингдек, жамоатчилик назорати давлат назоратидан тубдан фарқ қилади. У давлат назоратидан, энг авва-

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 181-бет.

ло, ўзининг шакли, услуби, назорат олиб бориладиган объектларнинг чегараланмагани ва назорат олиб борувчи субъектларнинг ҳар хиллиги билан ҳам фарқланади. Жамоатчилик назорати кенг қамровлилик, оммавийлик, ошкоралик, ихтиёрийлик каби тамойиллар билан уйғун ҳолдагина амал қилади. Бошқача айтганда, жамоатчилик назорати бирон-бир шахс томонидан мажбур қилинмайди, жамоатчилик назоратида давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳам иштирок этмайди. Жамоатчилик назорати айнан шу жиҳатлари билан ҳам ўзининг демократик табиатини сақлаб қолади.

Жамоатчилик назорати давлат назорати каби барқарор фаолият кўрсатувчи, қатъий тизимга эга бўлмагани боис ҳам ҳар бир муайян ҳолатда турли шакл ва мазмун касб этади. Шунингдек, жамоатчилик назорати амалдаги қонунларимизда, миллий кадриятларимиз асосида ўз аксини топган. Лекин шу билан бирга, бирор меъёрий ҳужжатда “жамоат назорати” тушунчасига мукаммал таъриф берилмаган. Шу боис, бу тушунчанинг мазмун-моҳияти турлича талқин қилинмоқда. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий асосларини яратишга, унга аниқ ва мукаммал таъриф беришга эҳтиёж сезилмоқда. Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда нодавлат ноижорат ташкилотлари, жамоат бирлашмаларининг, касаба ушмаларининг жамият сиёсий ҳаётидаги ўрни ва ролини янада юксалтириш, уларнинг мустақил фаолиятини кафолатловчи ҳуқуқий механизмларни янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқ Президент Ислам Каримовнинг қуйидаги фикрларига алоҳида эътибор бериш зарур: “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган «Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиш фурсати етди. Қонунда жа-

моатчилик назоратининг турлари, шакллари ва субъектларини, назорат предметини, уни амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмларини, шунингдек, мазкур соҳада амалдаги қонун ҳужжатларини ижро этмагани учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги шартларини белгилаб қўйиш зарур.”¹¹.

Мамлакатда ижро ҳокимияти идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг энг самарали механизмларидан бири - халқ вакиллиги органлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назоратидир. Ўзаро мувозанат ва ҳокимиятларнинг бир-бирини тийиб туриш тамойиллари ҳам айнан ҳокимиятларнинг бир-бирини назорат қилишини таъминлайди. Яъни, маҳаллий вакиллик органлари томонидан ижро ҳокимияти органларини назорат қилиш ҳам жамоатчиликнинг билвосита назоратини, шунингдек, назоратнинг энг самарали усулини ўзида ифода этади. Фикримизча, вакиллик органлари томонидан амалга ошириладиган назоратнинг ҳуқуқий механизмларини янада такомиллаштириш, хусусан, халқ депутатлари Кенгашларининг ҳоким ижроия мақкамаси фаолиятини назорат қилишдаги ўрни ва ролини кучайтириш мақсадга мувофиқ. Зеро, вакиллик органлари (парламент, халқ депутатлари Кенгашлари) аҳолининг қарорлар қабул қилиш жараёнидаги, қонунлар ижроси устидан назоратни амалга оширишдаги билвосита иштирокини таъминлайди, сайловчиларнинг манфаатларини ўзида ифода қилади.

Хулоса қилиб айтганда, давлат идоралари устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишни йўлга қўйиш, давлат ва жамият бошқарувида ундан самарали фойдаланиш - ислоҳотларни янада чуқурлаштиришнинг му-

¹¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳот Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси(12.11.2010 й).

ҳим кафолатларидан бири. Бундан ташқари, сиёсий парти-
ялар, жамоат бирлашмалари, оммавий ахборот восита-
лари, ҳокимиятнинг вакиллик органларининг мустақил
равишда жамоатчилик назоратини амалга ошира олиш
қобилиятини шакллантириш зарурияти сезилмоқда. Бу-
нинг учун ҳуқуқий ва ташкилий механизмлар ишлаб чи-
қиш, уларни ҳаётга тўлақонли татбиқ этиш лозим.

* * *

Публицистиканинг сиёсий жараёнлардаги роли

Оммавий ахборот воситалари ва унинг илғор жанри
бўлган сиёсий публицистика ёш авлод сиёсий маданияти
ва дунёқарашини шакллантирувчи асосий воситалардан
бири ҳисобланади. ОАВ сиёсий онг ва сиёсий ахлоққа бе-
восита таъсир кўрсатади. Сиёсий жараён иштирокчилар-
и оммавий ахборот воситаларининг кенг захиравий им-
кониятларидан фойдаланар экан, ёшларнинг сиёсий фао-
лиятда иштирок этишдан мақсади ўз шахсий сиёсий-иж-
тимоий манфаатларини амалга ошириш эканини ҳисобга
олмайди. Бу, бир томондан, сиёсий қониқмасликни ву-
жудга келтирса, иккинчи томондан, ёшларнинг сиёсатдан
йироқлашишига, ўз мақсад ва интилишларига мос кел-
майдиган сиёсий жараёнлардан ўзини четга олишига олиб
келади. Демак, ёшларни сиёсий муносабатлар ва сиёсий
алоқалар доирасига жалб этишда уларнинг қизиқишлар-
ини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг му-
ҳим вазифаси Ўзбекистонда демократиянинг шакллани-
ши ва тараққий этишида фаол иштирок этиши учун

ёшларга шарт-шароит яратишдан иборат. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Биз юртимизда очиқ ва эркин демократик жамият қуриш вазифасини ўз олдимизга қатъий мақсад қилиб қўйганмиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз”¹.

Бу вазифани амалга оширишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни бекиёс. ОАВ сиёсат субъектлари фаолиятига танқидий ёндашиш, ёшлар манфаатларининг идентификациялашишида ҳамда ўз сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш заруриятини англашида қўмаклашишга қодир воситадир. Лекин ОАВ ҳар доим ҳам ўз вазифасини тўлиқ бажармоқда, дея олмаймиз. Сиёсий матбуотнинг аксарият ҳолларда догматиклиги, ясама кўтаринкилиги, ОАВ соҳасида асосий майдонни “сариқ матбуот” эгаллаб бораётгани, таҳририятларнинг муассислар ва ҳомийлар таъсир доирасидан чиқа олмаётгани, молиявий қарамлик, публицистика соҳасида кадрлар тайёрлашнинг талаб даражасида эмаслиги сингари қатор муаммолар мавжуд ва улар ёшларнинг сиёсий онгини шакллантириш жараёнида матбуот иштирокини қийинлаштиради.

Мазкур ҳолатлар ОАВ, хусусан, публицистиканинг Ўзбекистон ёшлари сиёсий кадриятлари, эътиқоди ва қарашлари шаклланиши ҳамда уларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишига таъсирига оид мавзунини тадқиқ этиш долзарблигини кўрсатади.

Ёшларнинг сиёсий онги эркин фикрлаш орқали такомиллашади. Сиёсатшунос олим А.Эркаев таъкидлаганидек: “Демократик ва эркин жамият қуришнинг муҳим фундаментал шартларидан бири тафаккур эркинлигига кенг йўл очишдир”.² Фуқароларнинг онгли фаолияти оқибат-натигада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг, жумладан, жамиятни демократлаштириш самарадорлигини белгилайди. “Шу боис баъзи Ғарб сиёсатчилари ва сиёсий

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч –Т.: Маънавият, 2008, 114-б.

² Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. – Т.: Маънавият, 2009, 41-бет.

доираларининг Ўзбекистонда ва бошқа янги мустақил давлатларда демократлаштириш оқсаётганлигининг сабабларини фақат раҳбарият ва ҳокимият фаолиятдан излаши ўта бирёқламалиқдир. Матбуот ва сўз эркинлиги масаласидаги кўпчилик камчиликларнинг илдизи ҳам маргиналликка бориб тақалади. Цензура бекор қилинганига қарамасдан, аксарият журналистлар, муҳаррирлар “ички тақик”ни, ички ҳадиксирашни секин енгиб ўтаётирлар”².

Таъкидлаганимиздек, ёшларнинг сиёсий онгига таъсир кўрсатувчи механизмлардан бири оммавий ахборот воситалари ва улардаги етакчи жанр бўлган публицистика. Публицистика – долзарб ҳодисаларнинг индивидуал баҳоланиши ва оммавий ахборот воситалари, адабиёт, санъат, тарих, театр воситасида ифодаланиши. Публицистика учун тадқиқот, назария ҳамиша муайян мақсадга – амалий хулосага етакловчи восита. Айтиш мумкинки, публицистика жамият ва давлат ҳақидаги фанга алоқадор, у фандаги умумлашмаларни олиб, улардан даъваткор йўриқларни яратади. Публицистика ўқитмайди, ўргатади, шунчаки хабар қилмайди, ижтимоий фикр аталмиш сиёсий кудратга таъсир ўткази. Публицистика соҳаси фақат долзарб, ҳаётга реал таъсир этувчи масалаларга эътибор қаратади.

Ижтимоий ҳаётнинг шиддатли ривожланиши публицистикада шубҳа ва иккиланишларга ўрин қолдирмайди, ундан фақат тайёр фикр кутади.

Игорь Дедковнинг фикрига кўра, публицистика журналистиканинг энг юксак туридир. У ҳамиша баҳсга тайёр, янги ғоялар учун курашга даъват этилган. Ҳозирги даврда публицистиканинг аҳамияти беқиёс. У жамоатчилик фикрига таъсир ўткази, уни керакли-кераксиз томонга модификация қилади.

Публицистика асосида ахборот ётади. Ахборот ҳар доим ҳокимият вазифаларини самарали амалга оширишнинг муҳим ресурсларидан бири бўлган. Ҳокимият доимо

² Ўша манба. 42-бет.

фуқароларга ўз иродасини ўтказиб бошқаради. Аинан ахборот муқобил ва реалистик мақсадларни белгилаш, мақсадга эришиш учун оптимал стратегия ва тактикани танлаш имконини беради. Аксинча, ахборотнинг тақчиллиги ёки объектив эмаслиги бошқарув ва сиёсатдаги хатоларга олиб келади.

Яқин даврларгача ахборот муаммолари миллий давлатлар чегаралари ичида айланар, мамлакатлардан назорат этиладиган жузъий ахборотларгина ташқарига чиқарди. Бугунги технологиялар, глобаллашув жараёни ахборотларнинг трансчегаравий оқимини шиддатли тус олдирди.

Бундай шароитда ўз миллий ва маънавий қадриятларини асраш, ўз сиёсатини юргизиш вазифаси янада долзарблашади. Сиёсий фанлар доктори И.Эргашев ёзганидек: “Айни пайтда дунёда глобаллашув жараёни тезлашмоқда. Дунё халқлари ва давлатлар ўртасида ўзаро алоқалар кучаймоқда. Бундай муҳит халқаро ахборот тизими, Интернет, ОАВ, реклама, турли хил кино кўрсатувлари билан боғлиқ асарлар ёшлар маънавий ҳаётига таъсир кўрсатиши, турли хил қадриятларнинг кириб келишига шароит ҳозирлайди. Унинг қайси жиҳатларидан фойдаланиш ёки фойдаланмасликни ёшлар яхши билишлари лозим”³.

Замонавий демократия учун турли ахборотнинг ўзи етарли эмас, инсонда юксак сиёсий маданият ва заковат бўлиши, у ахборотни тўғри қабул қилиб баҳолай олиши, шу асосда керакли қарорга келиши, сиёсий танловни амалга ошира олиши керак.

Бир томондан, сиёсатда, бошқарувда самарали фаолият юритиш учун кўп ҳажмли ахборотни баҳолаш, таҳлил этиш, талқин қилиш керак ва бунда янги ахборот технологиялари кўмак беради. Аммо, иккинчи томондан, бундай маълумотлар “уммонига ғарқ бўлган” сиёсатчи,

³ Эргашев И. Ҳаётнинг ҳар они фалсафа. – Т.: Академия, 2011, 19-бет.

бошқарувчи, фуқаро учун олинаётган ахборотни текшириш ва баҳолаш қийин, шунинг учун у бу ахборотни тўғри, деб қабул қилади. Ахборотнинг кўплиги инсонни ундан бегоналаштиради, узоқлаштиради.

Кейинги вақтларда ёшлар сиёсий онги ва қарашларини шакллантиришда публицистиканинг аҳамияти муаммоси хорижлик олимлар томонидан ҳам кенг муҳокама қилина бошлади. Мисол учун, россиялик сиёсатшунослар ушбу мавзуга оид муҳим фикрларни билдиришмоқда. 2008 йил ноябрь ойида Қозон Давлат университетининг Баҳс клубида “Ҳозирги ривожланиш босқичида бизга публицистика керакми?” мавзусида суҳбат бўлиб ўтди. Унда сиёсатшунос олимлар, ёш тадқиқотчилар ва кенг жамоатчилик иштирок этиб, мазкур масала атрофлича муҳокама қилинди. Эксперт, профессор И.Дзялошинскийнинг фикрича, XX асрнинг 60-80-йиллари давомида “жамиятда публицист сўзи онгни шакллантиришда энг кучли таъсир кўрсатувчи инсонни англатар эди”. Бозор иқтисодиёти шароитида – XX асрнинг 90-йиллари охиридан бошлаб публицистика примитив (оддий хабарлар мажмуи) тарзда тушунила бошлади ва натижада, “жамиятнинг ижтимоий-сиёсий онги ҳам заифлашди”. И.Дзялошинскийнинг бу фикри Ўзбекистондаги публицистика муаммосини ҳам ифодалайди. Аммо, Ўзбекистондан фарқли ўлароқ, Россияда XX асрнинг 90-йиллари охиридан ҳозирги кунгача И.Бунич, Ф.Бурлацкий, А.Солженицин ва А.Панарин каби сиёсатшунос-публицистларнинг дунё тан олган публицистик асарлари нашр қилингани маълум. Россиялик сиёсатшунос олимлар бундан қониқмайди. Чунки улар публицистикани, энг аввало, “ҳаққоний маънодаги мафкура воситаси” деб қабул қилишади. Шу маънода, миллий ғоя ва мафкура, миллий манфаатларни ёшлар сиёсий онгида таркиб топтиришда публицистик асарлар энг кучли тарғибот қуроли бўлиб хизмат қилади.

Демак, публицистик асарларга замонавийлик, ҳозиржавоблик, тарғиботчилик, тушунтириш ва руҳлантириш каби хусусиятлар хос. Публицистик асарлар бундай ху-

сусиятларга эга бўлиш билан икки муҳим вазифани бажаради: биринчидан, жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини кенг тарғиб қилади; иккинчидан, инсоннинг ижтимоий-сиёсий онгини давр талаби асосида шакллантиради. Шу маънода, публицистика “Жамиятни турли салбий ҳодисалардан сақлайди ва турли хил носоғлом ғоялар, қарашларнинг олдини олишга ёрдам беради”. Негаки, публицистика сиёсий фаолиятнинг оммавий турларидан биридир.

Шу билан бир қаторда, публицистик асарларнинг фақат расмий фикр-мулоҳазаларни ифодаловчи воситага айланиб қолишидан сақланиш лозим бўлади. Чунки бу бир ёқлама ёндашув бўлиб, публицистиканинг таъсир кучини йўқотади, уни догматик ғояларнинг ташувчисига айлантириб қўяди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	7
А.Жалилов. Жамоатчилик назоратига назарий ёндашув.....	9
А.Бегматов. Жамоатчилик назорати, ижтимоий шериклик ва оммавий ахборот воситалари.....	31
У.Мухаммадиев. Жамоатчилик назорати – фуқаролик жамиятининг муҳим институти.....	45
Н.Бектемирова. Оммавий ахборот воситалари: назария ва амалиёт.....	63
А.Қамбаров. Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий асослари ва жамоатчилик назорати.....	81
З.Хўжаниёзова. Жамоатчилик назоратини кучайтиришда давлат сиёсати таҳлили.....	99
Публицистиканинг сиёсий жараёнлардаги роли.....	117

7300 с

**Ахтам Жалилов, Абдуллажон Бегматов,
Улугбек Муҳаммадиев, Наргиза Бектемирова,
Акмал Қамбаров, Зилола Хўжаниёзова**

Оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик назорати

«Akademiya»
Тошкент 2013

Муҳаррир *Г. Абдуллаева*
Мусахҳих *М. Абдуллаева*
Дизайнер *Л. Тўйчиев*
Техник муҳаррир *К. Хакимов*
Нашр учун масъул *Д. Кабулова*

Нашр. лицен. АЛ № 232, 16.11.2012 й.
Босишга ружсат этилди . 22.02.2013 й.
Бичими 84x108 ¹/₃₂ Офсет босма. Шартли босма табоғи 7,8
Нашриёт ҳисоб табоғи 7,5. Адади 150.
Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45

МЧЖ «YOSH KUCH PRESS MATBUOTI»
Манзил: Тошкент шаҳар. Сўталли ота 5-уй.